

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ВАРГА НАТАЛІЯ ІЛІВНА

УДК 316.344.2:331.526-027.5+330.101.8-058.53

**СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ
ПРИКОРДОННОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ:
СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Запоріжжя – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Класичному приватному університеті, м. Запоріжжя.

Науковий консультант – доктор соціологічних наук, професор
ТУЛЕНКОВ Микола Васильович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, м. Київ,
професор кафедри галузевої соціології.

Офіційні опоненти: доктор соціологічних наук, професор
ПАЧКОВСЬКИЙ Юрій Франкович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка, м. Львів,
завідувач кафедри соціології;

доктор соціологічних наук, професор
ХИЖНЯК Лариса Михайлівна,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, м. Харків,
професор кафедри прикладної соціології
та соціальних комунікацій;

доктор соціологічних наук,
старший науковий співробітник
ЧЕПУРКО Гульбаршин Іскаківна,
Інститут соціології НАН України, м. Київ,
завідувач відділу соціальної експертизи.

Захист відбудеться «07» листопада 2020 р. об 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.127.02 при Класичному приватному університеті за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б, ауд. 124.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Класичного приватного університету за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б.

Автореферат розісланий «05» жовтня 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

А. Г. Стадник

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Соціально-економічні процеси, що притаманні транзитивній економіці сучасного українського суспільства, з одного боку, мають значний потенціал для появи й розповсюдження різноманітних узаконених форм неформальної соціально-економічної діяльності, а з іншого – зумовлюють виникнення позаправових негативних форм, таких як тіньова економіка, «нездорова» конкуренція, корупція тощо. Спроба проаналізувати й пояснити характер і значущість неформальних практик соціально-економічної діяльності не є новою, але останнім часом вона набуває все більшої актуальності серед представників різних галузей соціально-гуманітарного знання, зокрема філософів, істориків, економістів, політологів і соціологів. Завдяки цьому поняття «неформальне», як універсальне, досить швидко увійшло в науковий обіг, а соціальні практики неформальної зайнятості населення стали невід’ємним атрибутом сучасного ринку праці.

Значне поширення неформальних соціальних практик в Україні стало природною відповіддю населення на відставання офіційних інститутів державної влади не лише від своєчасного розв’язання гострих суспільних проблем, а й від створення необхідних умов для задоволення людьми своїх життєвих потреб і реалізації своїх нагальних соціально-економічних інтересів. Водночас трудова зайнятість населення як важливий соціально-економічний процес виявляється в сучасних умовах в різних сферах і напрямках соціально-економічного життя суспільства, при цьому має доволі складну внутрішню структуру. Неформальна зайнятість у цьому контексті є однією з найбільш актуальних і водночас важко доступних для вивчення сфер трудової зайнятості індивідів і соціальних груп. Це зумовлено низкою як об’єктивних, так і суб’єктивних чинників: по-перше, прихованим (або нелегальним) характером неформальної зайнятості як сфери наукового дослідження; по-друге, складністю визначення не лише масштабів, а й способів оцінювання цього явища через їхню невідповідність усталеним стандартам правових та соціальних норм; по-третє, нерідко суперечливістю самих наукових підходів щодо змістовного наповнення конструкту «неформальна зайнятість»; по-четверте, розмитістю наукових кордонів стосовно самого предметного поля та засобів наукового аналізу неформальної зайнятості. Через це утрудненою є специфічна логіка з’ясування реальних причин виникнення, формування та поширення соціальних практик неформальної зайнятості, поряд із цим визначення закономірностей, форм і механізмів функціонування цього соціально-економічного феномену, його соціокультурного ресурсу та можливостей виступати як інструмент трудової зайнятості в умовах глобалізації й віртуалізації наявних виробничих відносин між роботодавцями та найманими працівниками в межах сучасного ринку праці. За даними Державної служби статистики України, кількість осіб, охоплених у 2019 р. неформальною зайнятістю, становить 4,3 млн осіб, або 26,4% від загальної кількості зайнятого населення (а в 2014 р. цей показник становив 25,1%).

Оцінюючи ступінь опрацьованості досліджуваної теми в цілому, необхідно зазначити, що вона є недостатньою, хоча окремі аспекти цієї проблематики вивчають як закордонні, так і українські автори, переважно в контексті економічних, юридичних і соціально-психологічних галузей знання. Зокрема, деякі концептуальні та

інституційні чинники неформальної зайнятості розглянуто в працях закордонних науковців, таких як: П. Блау, Д. Гершуні, М. Гранноветер, Г. Гросман, П. Гутман, М. Кастельс, Ф. Матера, Е. Мінгіоні, Д. Норт, К. Поланьї, А. Портес, Е. Файге, К. Харт, Дж. Хоманс і С. Уїльямс, а вплив національних культур на поширеність неформальної зайнятості в економічній сфері розкрито в дослідженнях Р. Інглхарта, Р. Льюїса, Р. Мертона Г. Хофстеде та Ш. Шварца.

Концептуальні аспекти неформальної зайнятості висвітлено й у публікаціях відомих учених пострадянського періоду, зокрема: С. Барсукової, Г. Гросмана, В. Гімпельсона, Т. Заславської, Р. Капелюшнікова, Ю. Латова, В. Радаєва, Р. Ривкиної, Н. Седова, В. Тітова, Д. Чернейко, Т. Шабанової, Т. Шаніна та ін.

Серед українських науковців, які аналізували проблеми сучасного ринку праці та неформальної зайнятості, помітний внесок належить таким, як: В. Ворона, О. Іваненко, Е. Лібанова, М. Лукашевич, О. Малиновська, Ю. Маршавін, Ю. Пачковський, Т. Петрушина, Є. Пилипенко, О. Позняк, Н. Толстих, М. Туленков, Л. Хижняк, Г. Чепурко та ін. Соціально-економічні аспекти зайнятості населення відображено в працях С. Катаєва, Н. Коваленко, Н. Коваліско, В. Онікієнко, Г. Саруханова, Г. Соколова, окремі чинники неформальної зайнятості сільського населення – К. Бондарчук, М. Ведернікова, І. Гнибіденко, Б. Зіми, О. Могильного, А. Руснака, О. Струченкова, проблеми тіньової зайнятості – Н. Краус, Є. Самойленко, Л. Ємельяненко, О. Макаренко.

Між тим варто зауважити, що напрацювання зарубіжних учених мають для сучасної української дійсності в основному орієнтовний характер, оскільки поширеність неформальної зайнятості відбувається в інших соціокультурних умовах і визначається впливом інших чинників. Але особливо значущим для цього дослідження є соціально-культурний контекст неформальної зайнятості, що представлений зарубіжними науковцями через соціальні мережі взаємодопомоги громадянам і є важливим ресурсом їхньої соціально-економічної адаптації.

Крім питань економічної доцільності та мотивації населення до легалізації трудової зайнятості, украї проблемними є й питання відсутності в людей довіри до держави в цілому, а також до її органів на місцях. Більшість громадян країни схильється до думки про те, що сплачувані ними відрахування у формі податків не завжди використовують за призначенням, що фактично демотивує їх до легалізації неформальної зайнятості. Це зумовлює й подвійність сучасного економічного життя українського соціуму, що пов'язано з реаліями трудової зайнятості населення. Неформальність зайнятості людей, таким чином, є настільки поширеною, масовою та укоріненою, що практично набуває ознак неформального інституту.

Тому при дослідженні соціальних практик неформальної зайнятості потрібно враховувати й той факт, що остання в більшості випадків має яскраво виражений національний характер, який виявляється не лише через масштаби розвитку та різноманітність наявних форм, а й через сформованість у людей глибоких механізмів взаємозв'язку між економічною культурою та поширеністю неформальної зайнятості. У зв'язку із цим економічна культура, що базується на національно-господарській ментальності, є результатом історично сформованих патернів соціально-економічної поведінки, а відтак, і поширеності соціальних практик неформальної зайнятості.

Виходячи із цього, *проблемна ситуація* дослідження зумовлена, насамперед, значним поширенням соціальних практик неформальної зайнятості населення, що призводить до суттєвих змін у структурі вітчизняної економіки та ринку праці, а також потребує цільових наукових розвідок щодо регуляції соціальних взаємодій і спрямованої діяльності державної влади в контексті вироблення науково обґрунтованої програми легалізації, законодавчого врегулювання та створення певних умов для подальшого розвитку соціальних практик неформальної зайнятості. Адже використання потенційного соціально-економічного та соціокультурного ресурсу учасників неформальної зайнятості має перетворитись на один із чинників не лише соціально-економічного розвитку, а й створення умов для задоволення наявних потреб та реалізації соціально-економічних інтересів індивідів і соціальних груп.

Між тим узагальнювальне розуміння засадничої науково-практичної ролі соціокультурного контексту функціонування соціальних практик неформальної зайнятості, особливостей їхньої інституціоналізації та легітимації в конфігурації теоретичних підходів, а також наявності концептуальних кластерів сучасної соціології економіки для їх емпіричного дослідження є недостатньо опрацьованими українською соціологічною наукою. У зв'язку із цим виникає гостра потреба в науковій систематизації, інтерпретації та емпіричній верифікації соціальних практик неформальної зайнятості населення, особливо молоді, у прикордонних регіонах країни, а також у вивченні інституціонального й соціокультурного ресурсу цього феномену в умовах сучасного ринку праці. Більше того, поява та поширення неформальної зайнятості потребують також вироблення узагальнювальної соціологічної концепції соціальних практик неформальної зайнятості й опрацювання регіонально-мережевої моделі соціокультурної та соціально-економічної адаптації населення в умовах інституціоналізації неформальної зайнятості на ринках праці економічно розвинених зарубіжних країн.

Таким чином, можна констатувати наявність важливої *наукової проблеми*, яка полягає в подоланні суперечностей між теоретичними підходами щодо розуміння та інтерпретації феномену соціальних практик неформальної зайнятості, для яких здебільшого характерні теоретико-методологічна фрагментарність, процесуальна невпорядкованість і відсутність системно-узагальненого алгоритму в аспекті їх взаємної пов'язаності й взаємозумовленості, з одного боку, і нагальною потребою у визначенні концептуального ресурсу конструкту неформальної зайнятості в поясненні соціокультурного контексту трансформації сучасних практик взаємодії неформально та формально зайнятих громадян в умовах вітчизняного ринку праці – з іншого.

Зазначене вимагає не лише виявлення, узагальнення та опису інституційних, соціокультурних і процесуальних механізмів формування, поширення та розвитку соціальних практик неформальної зайнятості, а й верифікації їхнього соціального, креативного та продуктивного потенціалу в межах регіонально-мережевої моделі соціокультурної й соціально-економічної адаптації населення прикордонного регіону України до перманентних змін на ринку праці. Усе це свідчить про актуальність окресленої проблематики та зумовило вибір теми дисертації, її мету й завдання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами темами. Основні результати дисертації відображено в звітах про виконання науково-дослідних робіт кафедри

соціології та соціальної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет», зокрема в межах теми «Соціологічний портрет Закарпаття» (№ 0117U003441, терміни виконання роботи 05.2017–12.2021, шифр 2А-2017) здобувачкою розроблено підрозділ «Соціальні аспекти зайнятості населення прикордонного регіону Закарпаття» й на підставі емпіричних досліджень обґрунтовано особливості розвитку регіонального ринку праці, де переважає значний рівень трудової міграції, безробіття в гірських регіонах, самозайнятість на базі особистих підсобних господарств та неформальні практики зайнятості (підробітки, збиральництво, зайнятість у туристичній сфері) (довідка № 672/01-14 від 26.02.2020).

Мета та завдання дослідження. *Метою дослідження є концептуалізація соціокультурного контексту соціальних практик неформальної зайнятості населення як соціально-економічного явища в сучасній Україні на прикладі прикордонного Закарпатського регіону.*

Для досягнення цієї мети поставлено такі *завдання*:

- 1) з'ясувати теоретико-методологічні засади соціологічного дослідження неформальної зайнятості населення як соціально-економічного явища;
- 2) здійснити концептуалізацію конструкту «соціальні практики неформальної зайнятості населення», а також визначити його структурні складові та потенційні ресурсні можливості;
- 3) проаналізувати особливості зарубіжного досвіду формування, регулювання та поширення соціальних практик неформальної зайнятості населення;
- 4) виокремити основні умови та структурно-функціональні чинники інституціоналізації соціальних практик неформальної зайнятості в транзитивній економіці сучасного українського суспільства;
- 5) здійснити соціологічну типологізацію й сформувати матрицю продуктивних соціальних практик неформальної зайнятості населення;
- 6) визначити соціокультурні характеристики та легітимізаційно-регуляційні чинники формування й поширення соціальних практик неформальної зайнятості;
- 7) виявити умови формування, специфічні особливості поширення та тенденції розвитку соціальних практик неформальної зайнятості населення прикордонного регіону України;
- 8) з'ясувати соціальні ризики щодо функціонування та розвитку соціальних практик неформальної зайнятості молоді прикордонного регіону України;
- 9) виокремити передумови існування та довести необхідність поширення соціальних практик неформальної зайнятості у сфері туризму прикордонного регіону як однієї з прибуткових галузей;
- 10) опрацювати концептуальну регіонально-мережеву модель соціокультурної та соціоекономічної адаптації населення прикордонного регіону в умовах інституціоналізації неформальної зайнятості на ринку праці.

Об'єкт дослідження – соціальні практики неформальної зайнятості населення в сучасній Україні.

Предмет дослідження – соціокультурні детермінанти та інституціональні особливості формування соціальних практик неформальної зайнятості населення прикордонного Закарпатського регіону України.

Методи дослідження. Методологічне забезпечення дослідження ґрунтується на використанні загальнонаукових методів пізнання соціальних явищ і процесів (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, типологізації, моделювання, екстраполяції, операціоналізації, інтерпретації, абстрагування, узагальнення й синергії, а також методів логіко-історичного, системного, порівняльного, мережевого та структурно-функціонального аналізу) і соціологічних методів отримання емпіричних даних (аналізу документів, спостереження, соціологічного опитування). За допомогою логіко-історичного методу простежено еволюцію формування підходів до визначення неформальної зайнятості; методу порівняльного аналізу – виявлено характеристики особливостей неформальної зайнятості в країнах з різним рівнем соціально-економічного розвитку; методу типологічного аналізу – виявлено ознаки й підходи до класифікації видів неформальної зайнятості; методу системного аналізу – розглянуто неформальну зайнятість як цілісну систему, у межах якої відбувається суперечливий процес формування, відтворення взаємодії елементів певної соціальної практики; методу моделювання – опрацьовано модель соціально-економічних варіантів функціонування соціальних практик неформальної зайнятості в перехідному суспільстві. Під час опитування використано методу Ш. Шварца.

Теоретичною основою дослідження слугували фундаментальні наукові положення загальної та галузевої соціології у сфері культури, праці й зайнятості населення, які відображено в працях П. Блау, П. Бурдьє, М. Вебера, Д. Гершуні, М. Гранноветера, Г. Гросмана, П. Гутманна, Е. Дюркгейма, Р. Інглхарта, М. Кастельса, Р. Мертона, Дж. Міда, Е. Мінгіоні, Д. Норта, Т. Парсонса, К. Поланьї, А. Портеса, Р. Роуза, Е. Де Сото, К. Харта, Дж. Хоманса, Г. Хофстеде, Ш. Шварца та ін.

Підґрунтя соціологічної інтерпретації інституціоналізації неформальної зайнятості в українському суспільстві становить, передусім, теоретичне переосмислення соціологічних теорій і концепцій соціології економіки, соціології зайнятості, соціології культури та соціального захисту осіб, зайнятих у неформальних сферах, а також аналіз нормативних документів (законів, постанов, наказів тощо), що стосуються регулювання, класифікації зайнятості, робочих місць, документів міжнародних організацій, історичних, статистичних джерел, а також вторинний аналіз емпіричних досліджень, здійснених українськими соціологами впродовж 2010–2019 рр.

Емпіричну базу дисертації становлять результати якісних і кількісних досліджень, зокрема: «Молодь на пограниччях Центрально-Східної Європи» (анкетування, травень 2015 р., $n = 2$ тис.: Україна (Закарпатська, Харківська, Львівська області), Угорщина (м. Ніредьгаза), Польща (м. Жешув)); «Оцінка використання соціальних зв'язків в Закарпатському соціумі» (анкетування, грудень 2015 р. – лютий 2016 р., $n = 376$: Закарпатська область); «Міграційні настрої студентської молоді» (анкетування, травень 2016 р., $n = 300$: студенти ДВНЗ «Ужгородський національний університет»); «Моніторинг туристичних потоків у Закарпатській області» (опитування експертів, травень 2016 р., $n = 25$; інтерв'ювання туристів та відвідувачів області, травень 2016 р., $n = 280$); «Тенденції неформальної зайнятості молоді в Закарпатті» (анкетування, 2017 р., $n = 400$); міжнародне порівняльне дослідження студентів закладів вищої освіти Словаччини, Румунії, України, Сербії, Угорщини на тему «Роль соціальних та організаційних чинників у випадінні студентів з навчального процесу» (анкетування,

2019 р., $n = 2324$), у якому було досліджено передумови, мотиви, частоту й характеристики закордонної, платної та волонтерської роботи студентів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в концептуалізації соціокультурного контексту соціальних практик неформальної зайнятості населення як соціально-економічного явища в сучасній Україні на прикладі прикордонного регіону. Водночас найбільш важливими результатами, що характеризують наукову новизну дослідження, є такі:

вперше:

– *визначено* соціокультурні детермінанти інституціоналізації соціальних практик неформальної зайнятості населення, що являють собою *унормовану позапprawову та нелегальну* (тіньову, сіру, приховану) сукупність практичних дій, вчинків і добровільних (неформальних) соціально-економічних відносин між суб'єктами трудової діяльності, які сформувалися у сфері неформальної зайнятості України в процесі переходу від командно-адміністративної системи господарювання до ринкових економічних відносин як альтернатива формально-правовим інститутам зайнятості у зв'язку з нестачею робочих місць на ринку праці, неефективністю державного контролю за діяльністю роботодавців, неефективною системою оподаткування й прагненням роботодавців уникнути сплати обтяжливих для них податків, а також соціокультурними традиціями реципрокності, що історично сформувались в українському суспільстві;

– *здійснено* соціологічну реконструкцію концепту «соціальні практики неформальної зайнятості», які запропоновано розглядати як добровільну соціально-економічну діяльність соціальних акторів у межах суспільних інститутів з метою створення необхідних умов для свого існування та подальшого розвитку; формування та відтворення соціальних практик неформальної зайнятості пов'язане з усталеною соціальною взаємодією або культурно узвичаєними чи внормованими відносинами між людьми у сфері праці та зайнятості, а вихідною ознакою (елементом) цих практик є наявність суспільних взаємозв'язків і взаємозалежностей між людьми в певних конкретно-історичних умовах, сферах та термінах; соціальні практики неформальної зайнятості виникають і формуються шляхом повторення та укорінення соціальних взаємодій у перебігу соціально-економічної діяльності, які водночас перебувають цілком чи частково поза межами офіційного інституту ринку праці;

– *обґрунтовано* неформальну зайнятість як системне явище, сутність якого подано в широкому та вузькому значеннях, що надало змогу поглибити рівень соціологічного пізнання цього явища, зокрема: у *широкому значенні* неформальну зайнятість інтерпретовано як соціально-економічну діяльність з виробництва та продажу товарів або надання певних послуг, які є легальними, проте можуть бути й не зареєстрованими (або повністю чи частково прихованими від органів держави) в аспектах оподаткування, соціальних пільг і найму робочої сили; у *вузькому значенні* неформальна зайнятість є процесом задоволення індивідами своїх соціально-економічних інтересів і потреб у конкретних історичних умовах місця та часу шляхом відповідних усних домовленостей щодо купівлі-продажу робочої сили, інформація про які прихована від державних органів влади й управління; неформальна зайнятість – це трудова діяльність або певна робота конкретних осіб, регульована міжособистісною

взаємодією, дає прибуток та базується на усній домовленості між тією особою, що пропонує певну роботу, й іншою особою, що добровільно здатна її виконувати, зміст якої розкрито через поняття стійкості, масовості, соціальної укоріненості, стихійності, ситуативності, безподаткового прибутку, «флексибілізації» (гнучкості), соціального капіталу учасників взаємодії, реципрокності, раціоналізації та максимізації прибутковості при зменшенні трансакційних витрат легальності;

– на основі переосмислення витоків, змісту та характеру неформальної зайнятості населення прикордонного регіону *визначено* найбільш ефективні вектори дослідження цього феномену на теоретичному й емпіричному рівнях, які поєднуються в макро-, мезо- та мікросоціологічний аналіз, а саме: *на макрорівні* доцільно розглядати сутність неформальної зайнятості як соціально-економічного явища в умовах перехідного суспільства в цілому; *на мезорівні* – досліджувати особливості неформальної зайнятості в межах прикордонного регіону; *на мікрорівні* – аналізувати соціальні практики неформальної зайнятості на рівні окремих місцевих громад з їх соціальним мережами та соціальним капіталом локальних спільнот;

– *схарактеризовано* системне уявлення про неформальну зайнятість населення прикордонного регіону з урахуванням притаманного йому комплексу соціальних детермінант: *по-перше*, економічної специфіки регіону, яка залежить від ролі аграрного сектору з переважанням натурального господарства; *по-друге*, прикордонного статусу регіону; *по-третьє*, масштабів закордонної трудової міграції в регіоні; *по-четверте*, етнічного складу та мовної специфіки регіону; *по-п'яте*, соціально-історичних і культурних традицій регіону; *по-шосте*, природно-кліматичних умов та рекреаційного потенціалу регіону;

– на підставі емпіричних результатів *визначено*, що в межах соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів відбуваються здебільшого *доцентрові переміщення* людського та соціального капіталів у бік центрів економічного тяжіння (мегаполісів суміжних країн), що сприяють формуванню специфічного соціального портрету *особистості мешканця* прикордонного регіону, яка не лише набуває нових форм соціальної та міжперсональної взаємодії, а й стає здатною до використання соціально-політичних ресурсів (властивостей), побудованих на засадах полікультурності та транскордонних соціально-економічних практик трудової зайнятості; щодо сфери національної безпеки, то в таких особистостях відбувається посилення ксенофобських настроїв і розмивання національної ідентичності, що стимулює їх до масового набуття громадянства інших країн, а також до орієнтації на ті країни, які мають кращі показники соціально-економічного розвитку, що уможливорює процес втрати суверенітету певних територій;

– *аргументовано*, що залученість населення до соціальних практик неформальної зайнятості є важливим засобом його соціально-економічної адаптації в умовах перехідного суспільства з урахуванням втрат легальності, однак відхилення у формах використання цих практик зумовлюють неоднозначне ставлення соціуму до неформальної зайнятості, з одного боку, населення оцінює їх як прогресивне явище, а з іншого – залежно від історичного контексту як регресивне явище, наприклад, коли формальні соціальні інститути стримують еволюційний рух суспільства, тоді населення вважає неформальну зайнятість прогресивною (як самозайнятість за

радянської доби), а коли в суспільстві функціонує офіційна ринкова економіка, тоді населення розглядає неформальну зайнятість як традиціоналістську та регресивну, тобто виникає така ситуація, коли девіацію (за Е. Дюркгеймом) сприймають як норму;

удосконалено:

– *соціологічне розуміння* пізнавальних можливостей наукових підходів щодо вивчення стану функціонування неформальної зайнятості, яку найбільш доцільно розглядати в межах неоінституційного підходу та концепції трансакційних витрат. *На відміну від попередніх досліджень*, обґрунтовано ідею про те, що неформальні відносини між людьми в процесі їхньої трудової зайнятості закріплюються в нормативному полі суспільства, доповнюючи тим самим офіційну інституціональну структуру;

– *соціологічне тлумачення* концепту масовості (поширеності) соціальних практик неформальної зайнятості, що є логічною відповіддю населення на відставання офіційних інститутів державної влади та управління від реальних суспільних відносин, інтересів і потреб населення у сфері трудової зайнятості, причому послаблення регуляторної ролі цих інституціональних структур, з одного боку, та поширеність неврегульованих меж неформальної економіки – з іншого, зумовлюють виникнення й закріплення в правовій свідомості громадян неправових норм неформальної зайнятості. *На відміну від попередніх досліджень*, виявлено «ефект інституційного блокування», тобто залежності конфігурації норм неформальної зайнятості від тих норм, які існували на попередніх етапах розвитку суспільства, що уможливорює масове відхилення населення від офіційних форм зайнятості, яке набуває сталого характеру й закріплюється в їхній свідомості як норма, що підтримується соціальним середовищем, а «викривлена» девіантна норма набуває, таким чином, статусу «нормальної» норми для масової свідомості;

– *соціологічну аргументацію такої властивості* неформальної зайнятості, як добровільність, що в більшості випадків визначається сформованим рішенням самих індивідів, які обирають відповідний сектор неформальної зайнятості за сукупністю більш вигідних для них реальних обставин. *На відміну від попередніх досліджень*, доведено, що одна частина неформально зайнятих працівників являє собою не «пасивних жертв» соціальної ексклюзії, а раціональних агентів ринкових відносин, які при обранні певного сектору зайнятості зважують усі потенційні вигоди та витрати легальності, а інша частина цих працівників вимушена погоджуватися на будь-яку неформальну зайнятість в умовах щоденного виживання та певних «соціальних амортизаторів», які допомагають існуванню в суспільстві цієї частини населення;

– *наукове положення* про те, що концептуальною основою соціологічної інтерпретації механізмів функціонування неформальної зайнятості може виступати теорія соціального обміну. *На відміну від попередніх досліджень*, з'ясовано, що використання теорії соціального обміну надає змогу вивчати неформальну зайнятість у двох аспектах: *по-перше*, відносин між державними структурами й громадянами для розуміння тих мотивів, які сприяють залученню останніх до неформальної зайнятості; *по-друге*, відносин між сторонами трудової угоди (роботодавцем і найманим працівником) для розуміння передумов прийняття рішень щодо трудової діяльності в неформальному секторі економіки, а також щодо врахування соціокультурного контексту функціонування неформальної зайнятості;

– *соціологічне розуміння* відносин у сфері неформальної зайнятості, що мають будуватись, насамперед, на основі довіри між роботодавцем і найманим працівником, яка є ключовим елементом економічно-обмінних відносин. *На відміну від попередніх досліджень*, визначено, що концептуалізація соціально-обмінних операцій базується на матриці соціальної довіри, що закріплюється в окремих господарських актах як на горизонтальному рівні (між суб'єктами неформальної зайнятості), так і на вертикальному (між суб'єктами зайнятості та державними органами); такі відносини, що засновані на взаємній довірі всіх суб'єктів неформальної зайнятості, можуть не лише підтримуватись на узгодженому рівні, а й приводити до офіційної та законослухняної соціально-економічної діяльності громадян;

– *соціологічне тлумачення* такої категорії неформальної зайнятості, як самозайняті громадяни, що працюють не лише на свій страх і ризик, а й не мають ніякої доцільності в легалізації своїх прибутків, тому що держава не надає їм дешевих кредитів, а також не забезпечує їхнє страхування на випадок надзвичайних ситуацій, або втрати працездатності; унаслідок цього ця категорія громадян покладається виключно на власне самозабезпечення й відповідні соціальні мережі, що формуються з найближчого кола спілкування або локації (родичів, друзів, сусідів тощо);

– *обґрунтування пізнавальних можливостей та ролі* соціального капіталу у формуванні механізмів функціонування неформальної зайнятості, що полягають у перерозподілі приватних трансферів у межах соціальних мереж взаємопідтримки суб'єктів соціально-економічної діяльності; завдяки цьому соціальні мережі виступають у ролі компенсаторних механізмів, через які відбувається переміщення необхідних ресурсів від «донорів» до «реципієнтів», а також обмін різними ресурсами між самими членами соціальних мереж, що не лише сприяє підвищенню можливостей та ролі соціального капіталу в напрямі розширення «радіусу довіри» й впливу на переваги формальних і неформальних соціально-трудовак практик, а й виступає важливим механізмом доступу до необхідних ресурсів через неформальні канали мережевого взаємозв'язку;

набуло подальшого розвитку:

– *наукове положення* про соціокультурний контекст неформальної зайнятості, функціонування якої обмежується відповідним культурним ареалом із чітко визначеними соціально-просторовими характеристиками неформальності, а її соціальна «режисура» адаптована до наявних соціально-економічних умов і культурних традицій локальної соціальної групи, що забезпечує взаємозумовленість та соціальну підтримку представників соціально-територіальних громад;

– *соціологічне тлумачення положення*, згідно з яким учасники практик неформальної зайнятості отримують можливість користуватися соціальною інфраструктурою, не будучи задіяними до її фінансування, що призводить до порушення принципу соціальної справедливості та непропорційного податкового навантаження на підприємства й працівників формального сектору, а також до значного скорочення переліку надання суспільних послуг, які через відсутність податкових надходжень надаються в обмеженій кількості. Це спричиняє суттєве послаблення «податкової моралі»;

– *соціологічне розуміння* характеру ідентифікації взаємодії формальної та неформальної зайнятості, між якими не існує чітко визначеної межі, що дає підстави іменувати певну кількість робочих місць у сфері соціально-економічного життя

«гібридними», тобто формальними за одними ознаками й неформальними за іншими, унаслідок чого між формальною та неформальною сферою відбувається постійна циркуляція робочої сили, капіталу й послуг, а в сучасних умовах функціонування соціально-економічної сфери формальна та неформальна діяльність завдяки наявності комплементарного характеру постійно доповнюють і підживлюють одна одну;

– *наукове положення* щодо ролі соціальних мереж взаємної підтримки суб'єктів неформальної зайнятості, що становлять основу неформальної економіки сучасної світ-системи, у межах яких циркулюють важливі господарські ресурси; такі соціальні мережі, з одного боку, є вимушеними, компенсаційними механізмами, що формуються в умовах неефективності державних структур та інших соціальних інститутів, а з іншого – являють собою універсальний соціокультурний механізм неформальної економіки та неформальної зайнятості, що реалізує свої функції шляхом соціально-групової солідарності, доповнюючи тим самим функціонування інших соціальних інститутів у сфері економічного життя сучасного суспільства;

– *соціологічне розуміння* механізмів регулювання неформальної зайнятості, які в пострадянському (перехідному) суспільстві позбавлені функцій опосередкованого контролю, а зосереджені в основному на виконанні каральних функцій, що виявляються здебільшого в забороні різних форм неформальної зайнятості; тому діяльність таких механізмів регулювання неформальної зайнятості потребує іншої стратегії, що включала б, з одного боку, підвищення суспільного статусу громадських кампаній, спрямованих на поліпшення податкової моралі, а з іншого – забезпечення істотного спрощення національного законодавства та запровадження ефективних стимулів легалізації неформальної зайнятості (наприклад, майнові амністії, податкові канікули тощо).

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їхнього використання для вдосконалення практики неформальної зайнятості населення прикордонних регіонів на макро-, мезо- і мікрорівні при формуванні державної та регіональної соціально-економічної політики, що набуває особливої ваги в контексті євроінтеграційних прагнень України. Матеріали щодо появи нестандартних форм зайнятості населення, їх нормативно-законодавчої бази регулювання будуть використані спеціалістами Департаменту соціального захисту населення в Закарпатській області в плануванні та при розробці соціальних проєктів зі зниження рівня неформальної зайнятості у регіоні (довідка № 1047-1 від 05.03.2020).

Основні положення та висновки дисертації не лише розширюють соціологічні знання про принципи й механізми формування, відтворення та тенденцій соціальних практик неформальної зайнятості населення, а й стали базою для розроблення регіональної стратегії неформальної зайнятості та регіонально-мережевої моделі соціокультурної й соціально-економічної адаптації населення в умовах глобальних соціально-економічних змін і суспільних трансформацій. Результати дослідження щодо професійних орієнтацій молоді, напрямів регулювання й легалізації неформальної зайнятості будуть враховані фахівцями Закарпатського центру зайнятості населення в процесі своєї професійної діяльності (довідка № 22.1/2484 від 03.03.2020).

Практичне значення одержаних результатів полягає також у розширенні понятійного апарату теоретичної соціології, зокрема соціології праці, соціології ринку,

соціології економіки завдяки змістовному розширенню здобувачем таких понять, як «кар'єра», «неформальні відносини», «соціологія ринку», «ринок праці» (*Соціологія: терміни і поняття* : навч. словник-довідник / заг. ред. В. М. Пічі ; Ю. Ф. Пачковський, О. І. Пташник-Середюк, С. А. Щудло та ін. Львів : Новий світ-2000, 2018. 658 с.).

Результати дослідження дають можливість удосконалити навчально-методичні матеріали при викладанні дисциплін для студентів-соціологів, зокрема матеріали дисертації вже було використано в навчальному процесі кафедри соціології та соціальної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет» протягом 2015–2020 рр. при викладанні дисциплін «Соціологія економіки», «Соціологія праці та зайнятості», «Кадровий менеджмент», «Основи зайнятості населення та її регулювання» (довідка № 664/01-14 від 25.02.2020).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є одноосібно виконаною науковою працею здобувачки. Наукові положення, висновки та результати, що подані в ній, є самостійним авторським доробком. На використанні в роботі ідеї та результати досліджень інших авторів зроблено відповідні посилання. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використано лише ті наукові положення, що є результатом особистих досліджень здобувачки. Матеріали кандидатської дисертації на тему: «Соціальні умови розвитку неформальних практик підприємництва в гірських районах Закарпаття», захищеної у 2007 р. за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології, у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук не використовувались.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, результати й висновки дослідження доповідалися та обговорювалися на наукових і науково-практичних конференціях різних рівнів: II, VII Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Соціологія праці та зайнятості: шляхи інституціоналізації і перспектив розвитку» (м. Київ, 2010 р., 2016 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Професійна підготовка студентів соціально-педагогічної сфери – освітня складова суспільного розвитку» (м. Київ, 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми та перспективи транскордонного співробітництва: досвід Карпатського євро регіону» (м. Ужгород, 2015 р.); X Львівському соціологічному форумі «Змінність соціальних просторів крізь соціологічну оптику: прояви, контексти, можливості» (м. Львів, 2016 р.); Міжнародній конференції «Kolokvium kazuistik» (м. Кошице, 2016 р.); Міжнародній науковій конференції «Сучасне українське суспільство: цінності та смисли сучасних соціальних практик» (м. Одеса, 2016 р.); XI Міжнародній науково-практичній конференції «Функціонування та розвиток соціокультурного середовища регіону у контексті національної безпеки: міждисциплінарний вимір» (м. Миколаїв, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз» (м. Ужгород, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної соціології і соціальної роботи та професійної підготовки фахівців: антидискримінаційна теорія і практика» (м. Ужгород, 2018 р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладено в 56 наукових публікаціях, з них: 6 – монографії (у тому числі 1 одноосібна), 22 – статті

в наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України із соціології (у тому числі 8 – у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних), 3 – статті в наукових періодичних виданнях інших держав з напряду, з якого захищається дисертація, 5 – статті в наукових виданнях України, які включені до наукометричних баз даних, 1 – стаття в закордонному виданні, проіндексованому в базі даних Scopus, 8 – публікації в інших виданнях, 11 – матеріали конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Обсяг основного тексту дисертації становить 363 сторінки. Робота містить 52 таблиці та 7 рисунків. Список використаних джерел включає 311 найменування, з них 104 – іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації; сформульовано мету та завдання дослідження; визначено наукову проблему та методи наукового пізнання; виокремлено наукову новизну, практичне значення отриманих результатів та особистий внесок здобувача, а також подано відомості щодо апробації результатів дослідження, публікації та структуру дисертації.

У **першому розділі** – *«Теоретико-методологічні засади соціологічного дослідження неформальної зайнятості населення»* – розглянуто проблеми концептуальної еволюції неформальної зайнятості, а також висвітлено сутнісно-змістовні аспекти цього феномену крізь призму різних наукових підходів у сучасному соціологічному дискурсі.

У **підрозділі 1.1** *«Неформальна зайнятість населення як предметне поле соціологічних досліджень у другій половині ХХ – першій чверті ХХІ століття»* простежено процес становлення *концепту неформальної зайнятості*, що, зародившись у 1970-х рр. у бідних країнах так званого «третього світу», перейшла в статус універсальної тематики наукового дослідження. Виходячи за межі суто економічної предметної сфери, неформальна зайнятість стала значним елементом наукових досліджень у межах соціальної теорії як найбільш розвинених країн світу, так і тих країн, що розвиваються. При цьому неформальні компоненти економіки різного типу, як засвідчує аналіз, мають свої особливості, що зумовлені рівнем економічного розвитку, характером інституційного середовища, а також значною роллю держави щодо регулювання економічного життя суспільства, особливо останній чинник виявляється в радянській та пострадянській періоди розвитку неформальних практик зайнятості в Україні.

Якщо в радянській період розвитку вітчизняної економіки неформальні практики зайнятості людей зазнавали офіційних гонінь, то в пострадянській період ситуація дещо змінилась, оскільки значна частина учасників неформальних практик зайнятості були цілком або частково реабілітовані.

Таким чином, масове поширення неформальної зайнятості стало закономірним явищем після розпаду Радянського Союзу, оскільки сама українська держава та переважна частина вітчизняних підприємств не могли забезпечити робочими місцями значну кількість працездатних осіб, які опинились без роботи. Виходячи із цього,

акцентовано дослідницьку увагу на компенсаторній складовій неформальної зайнятості (що сприяла зменшенню соціальної напруги внаслідок відсутності роботи в певній частини громадян), первинній соціалізації (тобто адаптації молоді до першого робочого місця), диференційованому характері зайнятості, створенні нею внутрішньої конкуренції серед безробітних під час пошуку шляхів виживання в умовах перехідного суспільства.

У підрозділі 1.2 «Аналітичний огляд наукових підходів до вивчення неформальної зайнятості населення в теоретичній соціології» визначено наукові напрями, що домінують у вивченні різних аспектів неформальної зайнятості, зокрема, такі як: структуралістський, дуалістський, легалістський тощо. Так, структуралістський підхід вбачає причину поширення неформальної зайнятості в бажанні учасників ринку праці зменшувати відсоток виплат (відрахувань), а легалістський – узагалі пропонує уникати будь-яких виплат, що вказує на проблему однопричинних перспектив функціонування неформальної зайнятості. При цьому з'ясовано, що різні уявлення стосовно неформальної зайнятості можуть бути адаптовані залежно від типу неформальності, сфери дослідження та мети дослідницького пошуку.

Результати аналізу свідчать, що жодний із розглянутих наукових підходів не враховує завжди нематеріальні ресурси та соціокультурні аспекти функціонування неформальної зайнятості. Натомість отримані результати дають підстави стверджувати, що залежно від соціальних умов неформальні практики зайнятості можуть виникати й набувати поширення для задоволення потреб індивіда, родини чи громади, не передбачаючи при цьому отримання прямих матеріальних прибутків. Проте завдяки своєму соціально-економічному ресурсу продуктивність неформальної зайнятості визначається через максимізацію прибутків шляхом мобілізації та організації цього ресурсу найбільш ефективним чином для досягнення поставленої мети.

Поряд із цим встановлено, що механізми обміну діяльністю у сфері неформальної зайнятості економічно розвинених країнах є більш тонкими та менш перевантаженими соціокультурним контекстом і символічним значенням, ніж у тих країнах, що розвиваються. Це пов'язано з тим, що в економічно розвинених суспільствах функціонування неформальної зайнятості є вбудованим у певний соціально-культурний контекст, а комплементарна традиція враховує нематеріальні вигоди від входження людей у неформальні соціальні відносини через функціонування неформальних практик їхньої зайнятості. Таким чином, положення комплементарного підходу найкращим чином спрацьовують при поясненні неформальних практик зайнятості саме в тих країнах, що розвиваються, оскільки певна частина неформально зайнятих осіб функціонує лише завдяки підтримці соціальних мереж. Отже, результати аналізу свідчать, що природа неформальної зайнятості та її поширення напряму залежать від соціокультурного контексту, конституйованого в певному соціальному середовищі.

У підрозділі 1.3 «Неформальна економіка як ключовий соціально-економічний чинник зародження та укорінення соціальних практик неформальної зайнятості населення» відзначено, що неформальні практики зайнятості набувають поширення та укорінення в умовах функціонування неформальної економіки. Остання є значно

ширшим за обсягом явищем, ніж неформальна зайнятість, оскільки охоплює соціально-економічну діяльність не лише індивідів, які займають неформальні робочі місця, а й тих, які повністю чи частково займають також формальні робочі місця. А поняття «неформальна економіка» порівняно з поняттям «тіньова економіка» є вузьчим, тому що остання включає в себе й протиправну або нелегальну економічну діяльність. Таким чином, тіньова економіка в контексті цього дослідження є нічим іншим, як джерелом поповнення нелегальної частини внутрішнього валового продукту (ВВП) пострадянської економічної системи, що базується на залученні заборонених трансакцій з прихованими статистичними параметрами агентів у протизаконних масштабах.

Аргументовано, що важливими чинниками впливу на функціонування практик неформальної економіки є такі базові норми, як довіра й солідарність. У ході дослідження з'ясовано, що чим вищим є рівень міжособистісної та інституційної (загальносуспільної) довіри, тим вищим є рівень соціального капіталу в суспільстві, а відтак значно менше виникає передумов для поширення неформальних господарських практик і навпаки. Звідси випливає важливе наукове положення, що неформальна зайнятість є суттєвим чинником додаткової (тобто резервної) зайнятості населення, яку з різних причин не здатна забезпечити офіційна сфера працевлаштування. Неформальна економіка в цьому плані виступає не тільки як додатковий соціально-економічний ресурс виживання значної кількості населення, а і як сфера генерації нових соціально-економічних структур, які постають як неформальні практики зайнятості населення, що виникають часто як альтернатива діяльності держави.

Водночас у перехідному суспільстві, як свідчить аналіз, функціонує здебільшого дуалістичний ринок праці. Це зумовлено тим, що неформальна зайнятість може включати різні соціальні практики зайнятості, через які реалізується: по-перше, власна справа (бізнес) певного соціального суб'єкта в умовах виключно готівкових розрахунків або на нерегулярній основі, а по-друге, неформальна трудова діяльність певних осіб, які працюють за наймом, але не укладають регуляторних трудових угод, уникаючи таким чином від сплати податків та відрахувань у соціальні фонди. Натомість неформальну зайнятість визначають переважно за такою основною ознакою, як легальність працевлаштування щодо формальної зайнятості. Але неформальна зайнятість у більш широкому значенні є певною трудовою діяльністю з виробництва та продажу товарів і послуг, які є легальними, проте можуть бути не зареєстрованими, а також цілком чи частково прихованими від органів державного контролю стосовно оподаткування, соціальних пільг або найму працівників.

У **другому розділі** – *«Особливості соціокультурної інституціоналізації соціальних практик неформальної зайнятості населення як предмет соціологічної рефлексії»* – здійснено соціологічну концептуалізацію та типологізацію соціальних практик неформальної зайнятості; проаналізовано зарубіжний досвід їх правового врегулювання, а також досліджено стан, можливості й перспективи законодавчого та інституціонального оформлення соціальних практик неформальної зайнятості в Україні.

У *підрозділі 2.1 «Соціальні практики неформальної зайнятості населення: концептуалізація поняття»* розкрито ключові ознаки й властивості цього соціально-

економічного та соціокультурного феномену. При цьому аргументовано, що процес утворення й функціонування соціальних практик неформальної зайнятості базується на організації усталеної взаємодії між соціальними акторами, основу якої становлять узвичаєні та унормовані відносини між людьми у сфері зайнятості, тобто між роботодавцями й найманими працівниками. Це означає, що вихідним чинником дослідження соціальних практик неформальної зайнятості є, насамперед, взаємозв'язки та взаємозалежності між людьми в конкретних соціально-економічних умовах, які складаються на ринку праці.

Водночас соціальні практики неформальної зайнятості, як показує аналіз, мають, як правило, просторово-часову локалізацію: *по-перше*, соціальні практики як визначені форми організації соціально-економічної діяльності є різними в різні історичні періоди, тому що індивід протягом свого трудового життя може використовувати формальні та неформальні соціальні практики в межах певного соціально-економічного інституту; *по-друге*, характер соціального простору, що оточує індивіда (регіон, державний устрій, менталітет), істотно впливає на використовуваним ним соціальні практики у сфері зайнятості, залежно від займаних індивідом соціальних позицій (статусів) у цьому просторі та виконуваних ним соціальних ролей (функцій). Як соціальні актори (суб'єкти) соціальних практик зайнятості можуть виступати як соціальні організації чи групи людей, так і окремі індивіди, які повністю чи частково набувають неформального статусу певного виду соціально-економічної діяльності.

Поряд із цим, аналіз засвідчує, що соціальні практики неформальної зайнятості не лише ґрунтуються на спадковості, а й характеризуються гнучкістю, еластичністю, інерційністю й певною стійкістю. Це пов'язано з тим, що, перебуваючи на перехресті соціокультурних та інституційних схем, вони відображають певні цінності й норми, що домінують у певному суспільстві. Більше того, процес постійного відтворення соціальних практик неформальної зайнятості відбувається завдяки *соціальному механізму*, який за структурою включає суб'єкта – носія певних дій у вигляді окремих індивідів чи спільнот; їх взаємодію в межах практики неформальної зайнятості, а також способи й засоби їхніх дій, за допомогою яких відбувається функціонування соціальних практик неформальної зайнятості. Водночас цей механізм охоплює формально-правові норми, контрольовані державою; соціокультурні норми, які регулюються суспільством, та інституціолізовані соціальні практики неформальної взаємодії, контрольовані її учасниками.

У підрозділі 2.2 «Соціологічна типологізація соціальних практик неформальної зайнятості населення в умовах ринкової економіки» розглянуто соціальні практики зайнятості крізь призму соціологічного підходу, згідно з яким топологічна матриця соціальних практик неформальної зайнятості вибудовується за допомогою континууму робочих місць, що надає змогу учасникам неформальної зайнятості здійснювати переміщення всередині формального й неформального секторів залежно від наявних умов. Неформальна зайнятість згідно з типологічною матрицею охоплює всі форми оплачуваної зайнятості – *традиційну* за наймом, а також *нетрадиційну* поза наймом. Остання є формально не зареєстрованою, а тому вона не врахована органами статистики й податковими органами, а також не підлягає регулюванню та захисту з боку держави. Неформальна зайнятість може також охоплювати не декларовану й

нереєстровану зайнятість у трьох секторах економіки: формальному, неформальному та домашнього господарства.

Водночас контингент неформально зайнятих осіб може включати *самозайнятих* індивідів, які не мають патентів або ліцензій на здійснення певної діяльності, а також незареєстрованих індивідуальних підприємців з правом найму робочої сили та тих, які не мають такого права, але приймають на роботу осіб, що працюють на умовах усного найму в неформальному секторі, або на умовах неоплатної роботи. Натомість, у пізнавальних цілях усіх неформально зайнятих осіб можна поділити на такі три групи: 1) неформально наймані працівники формальних підприємств; 2) неформальні наймані працівники неформальних підприємств і домогосподарств; 3) неформально самозайняті особи.

До неформальної зайнятості належить і *нестандартна зайнятість* (тимчасова, неповна зайнятість, недозайнятість, надзайнятість, самозайнятість), за умов неукладання трудових угод і несплати відрахувань до соціальних фондів. Аналіз показав, що для *самозайнятості*, яка відрізняється від традиційної зайнятості з регулярною винагородою, властива автономність та індивідуальна спрямованість, що сприяє формуванню нового прошарку економічно активного населення, для якого не характерні патерналістські очікування. Неформальна зайнятість включає в себе й такі форми економічної діяльності, як фермерські та підсобні господарства, що реалізують частину продукції на ринку, а також невеликі сімейні фірми, що використовують працю членів родини.

У підрозділі 2.3 «Зарубіжний досвід інституціонального регулювання соціальних практик неформальної зайнятості населення» здійснено предметний аналіз практичного досвіду європейських країн щодо законодавчого врегулювання неформальної зайнятості населення. Результати цього аналізу показують, що механічне перенесення позитивних аспектів регулювання неформальної зайнятості в зарубіжних країнах на українську дійсність без урахування національних умов, культурних традицій та ментальних особливостей українського народу є не лише недоцільним і малоефективним, а й в окремих випадках навіть небезпечним.

Зважаючи на репрезентативні результати європейських досліджень неформальної зайнятості, варто зазначити, що останнім часом цей тип зайнятості населення став типовим явищем для всіх економік Європейського Союзу, проте рівень неформальної зайнятості варіює серед держав-учасниць за географічною ознакою – найвищим він є в центрально-східних і південних країнах, а найнижчим – у північних країнах Європи. Натомість за ступенем економічного розвитку неформальної зайнятості – найвищим він є в постсоціалістичних європейських країнах і Греції, а найнижчим – у високорозвинених країнах європейської зони.

Водночас аналіз європейського досвіду в контексті законодавчого врегулювання неформальної зайнятості та формалізації ринку праці вказує на такі основні заходи: по-перше, на зменшення відрахувань учасниками неформальної зайнятості до різних соціальних фондів; по-друге, на спрощення податкового законодавства та заборону внесення до нього змін протягом п'яти років, що, з одного боку, надає змогу роботодавцям ефективно планувати бізнес-цикл, а з іншого – створює можливості для зловживань; по-третє, на врегулювання податкових пільг, що сприяє рівномірному

поділу податків і збільшенню надходжень до бюджетів різного рівня, але зменшує прибутковість малих підприємств і нерідко призводить до скорочення обсягів виробництва; по-четверте, на спрощення системи адміністрування податків і порядку перевірок господарських суб'єктів ринку праці, що уможлиблює підвищення ефективності неформальної зайнятості та прозорість її податкового адміністрування.

У підрозділі 2.4 *«Інституціоналізація соціальних практик неформальної зайнятості в Україні: законодавчо-правові реалії та перспективні можливості»* розглянуто різні форми інституційного вормування соціальної взаємодії суб'єктів неформальної зайнятості в контексті соціокультурних традицій, правових норм, національного менталітету та вітчизняного досвіду організації легальної соціально-економічної діяльності.

З'ясовано, що інституціональний підхід до аналізу соціально-економічних явищ і процесів виступає як нормативно-діяльнісний підхід, під яким розуміється сукупність певних правил і норм, за допомогою яких вибудовуються соціально-виробничі відносини та реалізується економічна поведінка індивідів і соціальних груп. Особливої науково-практичної значущості, як свідчить аналіз, цей підхід набуває в перебігу аналізу функціонування перехідних економік, у межах яких діяльність господарюючих суб'єктів опиняється під впливом різноманітних інституційних змін, пов'язаних, з одного боку, з трансформацією та руйнуванням старих інституційних форм, а з іншого – зі становленням нових соціально-економічних інститутів, зумовлених об'єктивними потребами перехідного соціуму щодо врегулювання свого соціально-економічного життя.

Унаслідок цього соціальна взаємодія значної кількості населення у сфері соціально-економічної діяльності, на основі котрої власне й виникають соціальні практики неформальної зайнятості, перебуває поза межами формально-правового простору, що сприяє масовому поширенню цих практик нерідко у викривлених соціальних формах, зокрема, тіньових і нелегальних, тобто в неправових формах зайнятості населення. Поряд із цим, встановлено, що неформальні правила, норми та інститути є набагато гнучкішими та складнішими, ніж офіційні приписи й норми врегулювання соціально-економічних зв'язків, оскільки останні зазнають свідомого впливу й не здатні до істотних змін, навіть за примхою впливових суб'єктів соціально-економічної діяльності. Натомість функціонування неформальних правил і норм, які лежать в основі соціальних практик неформальної зайнятості, базується головним чином на так званому соціальному капіталі суб'єктів неформальної взаємодії, основу яких становлять довіра та соціальна репутація учасників цієї неформальної взаємодії.

У **третьому розділі** – *«Соціокультурний контекст соціальних практик неформальної зайнятості населення в Україні»* – з'ясовано соціокультурні чинники формування соціальних практик неформальної зайнятості; виявлено підвалини ментальності українського соціуму, а також визначено умови й механізми функціонування та відтворення неформальної зайнятості населення.

У підрозділі 3.1 *«Соціокультурні детермінанти формування та поширення соціальних практик неформальної зайнятості населення»* на основі проведеного соціологічного аналізу встановлено, що найбільш значущі для суспільства неформальні

практики соціальної взаємодії індивідів і соціальних груп, які передаються від покоління до покоління в процесі соціалізації, можуть існувати протягом тривалого періоду, оскільки вони закріплені в свідомості людей у неформальних соціально-культурних нормах, цінностях, традиціях, звичаях і звичках, тобто у формі ціннісно-нормативного ядра організації та відтворення суспільного життя.

Процес інституціональних змін соціально-економічної діяльності, що здійснюється в перебігу значних суспільних трансформацій, є, таким чином, результатом свідомих людських дій, завдяки котрим відбувається конструювання нових інституційних норм, правил і структур, зокрема, соціальних практик неформальної зайнятості. Останні не лише спрямовані на адаптацію (виживання) людей у періоди інституційних змін соціально-економічної системи, а й виявляються в різних соціальних формах і контекстах залежно від історичних і соціокультурних умов того чи іншого суспільства. Отже, через дезорієнтацію економічного життя значна частина людей відчуває економічну амбівалентність, яка виявляється в організації неформальних форм зайнятості. На такий стан суспільства звертав увагу й Е. Дюркгейм, який зауважував, що під час економічних криз, реформувань і різних економічних перетворень у суспільстві різко загострюються всі процеси, що зумовлює стан аномії, головною причиною якої є послаблення соціального контролю, знищення існуючих інститутів, а також несформованість нових інституційних форм, які б відповідали потребам суспільства.

Результати проведеного дослідження надають змогу виявити певний соціальний парадокс, згідно з яким людина відчуває себе економічно більш захищеною в межах структур неформальної зайнятості, ніж у формально сформованій та легалізованій сфері зайнятості населення. Це підтверджує той факт, що соціальні практики неформальної зайнятості виступають природною (адаптивною) соціальною нормою, що відбиває об'єктивні закономірності збереження чи зміни соціальної системи як такої. Більше того, соціальна норма як ключовий елемент суспільної культури визначає в кожному конкретному суспільстві припустиму міру дозволеної поведінки (чи діяльності) індивідів, різних соціальних груп і спільнот, яка має відповідати очікуванням більшості членів суспільства та законам суспільного розвитку.

У підрозділі 3.2 *«Соціоментальні особливості українців, що зумовлюють застосування соціальних практик неформальної зайнятості як засобу виживання в умовах кризи»* досліджено питання соціально-економічної ментальності сучасного українського суспільства, що є узагальненим вираженням соціально-економічного (господарського) досвіду українського народу. Поширеність певної культурної свідомості у сфері праці та зайнятості є важливою складовою функціонування ринку праці. Саме історико-культурний підхід (через такі чинники, як менталітет і ментальність) надає змогу вийти на певний рівень узагальнення та опису сучасних соціально-економічних явищ і процесів, а також механізмів функціонування та поширення соціальних практик неформальної зайнятості населення.

Узагальнюючи отримані результати, можна виокремити головні гальма розвитку офіційного ринку праці та зайнятості населення крізь призму такого індикатора, як ментальність. Наприклад, у сфері виробничої діяльності наслідком цих рис є непослідовність, ненадійність, а також «прагнення обкрутити партнера навколо

пальця». Зазначені негативні риси поведінки українців можна перетворити на позитив, якщо в процесі дотрудової та трудової соціалізації робити акцент на формуванні найбільш прогресивних рис української ментальності, таких як хазяйновитість та працьовитість, які вказують на той факт, що українці досить легко опановують кілька суміжних професій, а в скрутних виробничих ситуаціях уміють швидко знаходити нестандартні рішення, тобто мають високий рівень адаптивності.

Поряд із цим, встановлено, що найбільш доцільним засобом виявлення механізмів функціонування й відтворення соціальних практик неформальної зайнятості є теорія соціального обміну. Остання надає можливість для з'ясування змісту та структури механізмів неформальних відносин через систему таких чинників, як: сила взаємного впливу, довіра у взаємообміні, реципрокність чи обопільність взаємообміну, а також унормованість взаємообміну учасників у неформальній зайнятості. Розглядаючи взаємодію між суб'єктами взаємообміну, працюючи в системі офіційної економіки, найманий працівник виконує певну роботу, за яку отримує певну заробітну плату, легалізує свої прибутки й платить податки, а держава як суб'єкт офіційної економіки гарантує робітнику відповідну безпеку, підтримку, соціальні виплати та гарантії. Проте, якщо розглядати цей взаємообмін з утилітарної позиції найманого працівника, то він працюватиме в межах офіційної економіки доти, доки йому буде вигідно. Водночас людина не зацікавлена в легалізації своєї трудової діяльності, якщо залучення до неформальної економіки є для неї не тільки більш вигідною, але й більш прибутковою.

У підрозділі 3.3 «Соціокультурні та соціоекономічні умови відтворення соціальних практик неформальної зайнятості населення» розглянуто вплив соціокультурних та соціально-економічних умов на відтворення соціальних практик неформальної зайнятості. У межах цього аналізу виявлено прямий зв'язок між рівнем середньомісячної заробітної плати й темпами зростання неформальної зайнятості, з одного боку, а також обернений зв'язок між рівнем безробіття, зростанням валового внутрішнього продукту й зростанням неформальної зайнятості – з іншого. Ці взаємозалежності дають підстави зробити висновок, що в сучасному українському суспільстві неформальна зайнятість є компенсаторною ознакою офіційного економічного зростання, оскільки за відсутності останнього відбувається, відповідно, стрімке зростання неформального сектору економіки загалом і соціальних практик неформальної зайнятості зокрема.

Разом із цим, вторинний аналіз соціологічних досліджень надав змогу визначити такі основні причини поширення неформальної зайнятості: репресивний характер системи оподаткування, високе податкове навантаження; недостатня пропозиція робочих місць на офіційному ринку праці з дистанційною та неповною зайнятістю, а також із гнучким режимом роботи, які дозволяють людям поєднувати зайнятість з виконанням сімейних обов'язків; низька заробітна плата в разі офіційного оформлення роботи; високий рівень безробіття, неможливість знайти роботу у формальному секторі економіки; високі соціальні зобов'язання (податки) для підприємств і організацій, що, з одного боку, спонукає їх до відмови від соціальних зобов'язань, запроваджених державою, а з іншого – вимагає наймати на роботу працівників неофіційно, тобто без укладання трудового договору.

У підрозділі 3.4 «Легітимізаційно-регуляційні чинники розвитку соціальних практик неформальної зайнятості в сучасних українських реаліях» розглянуто основні підходи щодо регулювання соціальних практик неформальної зайнятості, а саме: стратегію невтручання та дерегулювання неформальної зайнятості, а також основні підходи до викорінення неформальної зайнятості та переміщення її у сферу формальної економіки.

Аргументовано, що легітимізація соціальних практик неформальної зайнятості в суспільстві здійснюється шляхом їх інституціоналізації на основі загальних цінностей, традицій і звичаїв, зразків та норм економічної поведінки, що відтворюють статусно-рольову взаємодію учасників цих практик у межах певних організаційних формувань, які володіють відповідними ресурсами для виробництва матеріальних благ або надання соціальних послуг. Ключовим чинником при формуванні системи нормативно-правових заходів щодо легітимізації неформальної зайнятості є визначення на державному рівні ефективних важелів прямого та опосередкованого впливу на зміну нелегальних форм і способів неформальної зайнятості. У пострадянському суспільстві, як свідчить аналіз, переважають форми прямого карального впливу, що виявляються в стримуванні та забороні неформальної зайнятості. Натомість зовсім не використовують форми непрямого регулювання, які б стимулювали учасників до виходу з неформальної зайнятості.

Визначено, що для мінімізації нелегальних способів неформальної зайнятості найбільш доцільним є використання двох підходів. Змістом першого є зміна норм, цінностей та вірувань населення щодо неприйнятності нелегальних форм неформальної зайнятості, а другого – модифікація напрямів діяльності та впровадження опосередкованих форм контролю з боку офіційних державних установ стосовно дотримання населенням установлених правил і норм соціально-економічної поведінки в суспільстві. Більше того, позитивного результату мінімізації нелегальних форм неформальної зайнятості досягають там і тоді, де і коли прямі та непрямі контрольні заходи використовують одночасно в постійному режимі. При цьому добровільне дотримання людьми законодавства про зайнятість, як показують результати дослідження, виникає зазвичай там, де є довіра до державної влади та її органів на місцях.

Таким чином, ефективним засобом урегулювання неформальних практик зайнятості є не примус, а співробітництво державної влади з населенням, що реалізується шляхом дотримання установлених законом норм і правил соціально-економічної поведінки.

У четвертому розділі – «Соціологічні виміри стану функціонування та перспектив розвитку соціальних практик неформальної зайнятості населення прикордонного регіону України» – здійснено первинний та вторинний аналіз результатів соціологічного дослідження соціальних практик неформальної зайнятості населення прикордонного регіону України.

У підрозділі 4.1 «Прикордонний регіон України як простір неформальної зайнятості населення: соціально-територіальні, соціально-економічні та соціокультурні особливості» з'ясовано, що ритми, динаміка й умови життєдіяльності населення прикордонних регіонів значно відрізняються від ритмів соціального буття людей у центральних регіонах українського соціуму.

Ідея виділення прикордонної субцивілізації як специфічної соціально-територіальної спільноти базується на двох чинниках – територіальному та соціокультурному, де перший – визначає певний регіональні, а другий – відображає культурні особливості. Життєдіяльність прикордонного регіону базується на своїх специфічних ціннісно-нормативних універсумах, а також на формальних і неформальних соціальних механізмах реалізації потреб, інтересів і життєвих цілей, які можна трактувати як певну свободу соціально-економічної поведінки регіональних суб'єктів в умовах відсутності чи ослаблення загальних нормативно-ціннісних систем регуляції цієї поведінки. Водночас вигідне географічне розташування й наявність значних природно-рекреаційних ресурсів, розвинутого транспортного сполучення, значних історико-культурних пам'яток мали б сприяти перетворенню Закарпатського регіону на розвинену туристично-рекреаційну частину України, але через законодавчу невпорядкованість соціально-економічного життя цей регіон і досі є дотаційним, незважаючи на низку пропозицій міжнародних інвесторів, які продовжують придивлятися до нього як до привабливого регіону в аспекті розміщення інвестицій.

Поряд із цим, серед населення регіону зафіксовано досить низький рівень очікувань щодо центральної влади, оскільки місцева політична еліта здебільшого формується через клановість. Проте в регіоні спостерігається суттєве поширення соціальних практик мікробізнесової діяльності, якими охоплені майже кожен другий член регіональної спільноти. Причому з рівною мірою ймовірності таким мікробізнесом може виявитись, наприклад, мікроготель на декілька номерів, наддрібна нелегальна торгівля або надання ремонтно-будівельних, побутових, посередницьких (наприклад, працевлаштування за кордоном) й інших послуг.

У підрозділі 4.2 «Соціологічне обстеження стану функціонування й тенденцій розвитку соціальних практик неформальної зайнятості населення прикордонного регіону» на основі аналізу вторинних даних встановлено, що тенденції поширення соціальних практик неформальної зайнятості в прикордонному регіоні Закарпаття спостерігаються переважно у сфері аграрного виробництва.

При цьому доведено, що 42,9% мешканців регіону здійснюють свою трудову діяльність у межах практик неформальної зайнятості в таких сферах регіональної аграрної економіки, як сільське, лісове та рибне господарства. Іншими поширеними видами економічної діяльності населення цієї категорії є гуртова та роздрібна торгівля (19,5%) і будівництво (15,9%). Причому найбільшого поширення соціальні практики неформальної зайнятості, як показує проведений аналіз, набувають не лише серед молоді віком 15–24 роки, а й серед працездатних осіб пенсійного віку.

Результати соціологічного дослідження свідчать, що найбільш важливим чинником впливу на поширеність неформальної зайнятості є рівень освіти. За офіційними даними, рівень неформальної зайнятості скорочується зі зростанням рівня освіти (як серед членів міських громад, так і жителів сільської місцевості). Поряд із цим, неформальна зайнятість найбільше поширена серед представників чоловічої статі, що зумовлено такими сферами трудової зайнятості, як будівництво, сільське господарство та торгівля, де переважає в основному фізична праця. Натомість в офіційній статистиці не відображено відсоток жінок, більшість яких у сільській місцевості залучена до неформальної трудової діяльності на умовах самозайнятості в домогосподарствах.

У підрозділі 4.3 «Соціальні ризики в процесі становлення соціальних практик неформальної зайнятості молоді прикордонного регіону» проаналізовано результати різноманітних соціологічних досліджень стосовно мотивації включення молодих людей до трудової діяльності в режимі соціальних практик неформальної зайнятості.

При цьому з'ясовано, що порівняно з іншими категоріями працездатних громадян молодь має більше шансів бути зайнятою на тимчасових робочих місцях, оскільки для неї непостійна зайнятість є своєрідним чинником включення до ринку праці. За результатами проведеного опитування близько 50% молодих людей мають певний досвід неформальної трудової зайнятості, серед яких понад 40% працювали без офіційного укладання трудових угод.

Досить широким виглядає й перелік сфер неформальної зайнятості молодих людей у регіоні. Серед них зайнятість молоді у сфері харчування (офіціанти, бармени) становить 27,4%, у домашньому господарстві – 24%, а у сфері приватних перевезень – 17,4%. Натомість серед учасників соціальних практик неформальної зайнятості переважають студенти (65,7%), для яких високим є ризик залишитись у неформальному секторі без легалізації зайнятості, зважаючи на можливість отримання значно більшої оплати праці. Високим є відсоток зайнятих у неформальному секторі економіки й серед безробітної молоді (50,9%), яка невисуває вимог щодо легалізації своєї зайнятості. Для них найбільш важливою є наявність роботи взагалі як стратегії виживання та адаптації до соціально-економічних умов регіонального соціуму.

Порівняльні результати міжнародних досліджень свідчать, що в цілому серед опитаних молодих робітників Польщі, Словаччини, України та Угорщини більше ніж у третини переважає неофіційна праця без укладання контракту. Що стосується досвіду трудової зайнятості випускників шкіл, то в Угорщині цей показник становить 86%, у Польщі – 85,7%, а в Україні – лише близько 60%. Найвищий рівень кореляції на запитання «не працював» має незалежна змінна – освіта батьків ($r = 0,711$), тобто чим вищим є рівень освіти в батьків, тим нижчими є показники досвіду такої зайнятості в опитаних випускників шкіл.

Водночас результати іншого міжнародного опитування студентської молоді стосовно їх фінансового стану показали, що 62% з них в основному задоволені своїм матеріальним станом, але не можуть дозволити собі більші витрати, що мотивує їх до тимчасової неформальної зайнятості. При цьому тимчасову оплачувану роботу найчастіше виконували словацькі студенти (30,9% опитаних), кожен п'ятий угорський студент також працював щотижня. У Словаччині та Угорщині також досить значною є кількість респондентів, які працюють щороку влітку за зарплату (майже кожен третій респондент). Щомісячна регулярність зайнятості найбільш поширена серед студентів в Україні та Угорщині (14,7% та 13,4% відповідно). При цьому ніколи не працювали на оплачуваній роботі в Румунії майже 70% студентів, у Сербії – 60%, а в Україні 56,3% опитаних респондентів.

Таким чином, більшість студентів Угорщини, Словаччини та майже половина студентів України має тимчасову неформальну зайнятість – оплачувану роботу, тоді як близько 70% студентів Румунії та Сербії не працюють на оплачуваній роботі. Що стосується мотивації студентів до неформальної зайнятості в досліджуваних країнах, то вона зумовлена здебільшого економічним станом їхніх родин. Якщо в Угорщині та

Словаччині мотивами оплачуваної роботи є дозвілля, то для студентів України, Румунії й Сербії основними мотиваторами є матеріальні чинники (можливість заробляти для себе та своєї сім'ї).

У підрозділі 4.4 «Соціальні практики неформальної зайнятості як альтернатива трудовій міграції населення регіону» доведено, що прикордонний регіон України завдяки своєму географічному розташуванню, з одного боку, усе більше набирає в цілому позитивних ознак транзитного регіону, а з іншого – стає своєрідним пунктом перетину нелегальних мігрантів зі сходу до країн Європейського Союзу. Разом із цим, соціологічне опитування серед економічно активного населення регіону показало, що більшість респондентів пов'язує свою трудову зайнятість із зовнішньою трудовою міграцією, що негативно впливає нині й буде впливати надалі на соціально-економічний розвиток регіону, унаслідок втрати продуктивного трудового ресурсу.

При цьому встановлено, що різні міграційні потоки, незалежно від своєї специфіки, не можуть не впливати на соціально-економічну ситуацію в прикордонних регіонах, оскільки більшість соціальних практик трудової міграції функціонує, як правило, у неформальному режимі, прибутки від яких не позначаються в офіційній статистиці. З'ясовано, що трудові мігранти, які не мають статусу зареєстрованих безробітних, але так чи інакше залучені до трудової діяльності, є учасниками соціальних практик неформальної зайнятості, оскільки їхня трудова діяльність не відображається в офіційній державній статистиці. Аналіз також показує, що цю категорію неформально зайнятих працівників досить важко визначити в кількісних показниках, хоча, за неофіційними даними органів статистики, ув прикордонному регіоні Закарпаття налічується близько 180–200 тисяч трудових мігрантів, які становлять близько третини економічно активних громадян із 700 тисяч працездатного населення цього регіону, або 26–28% від загальної чисельності населення регіону.

Результати соціологічного опитування трудових мігрантів прикордонного регіону стосовно їх мотивації свідчать, що більшість з них не планують виїжджати за кордон назавжди, оскільки прагнуть лише до отримання там роботи й заробітку. Цей тип трудової міграції можна визначити як «маятникову», а її носіїв, тобто трудових мігрантів, – як «рекреаційних патріантів», які повертаються після виконання важкої роботи додому для відновлення своїх фізичних сил. Натомість соціологічне опитування випускників сільських національних шкіл прикордонних регіонів України надало змогу виявити поширеність емігрантських настроїв щодо здобуття вищої освіти за кордоном. За результатами опитування, поведінкові стратегії румуномовних та угорськомовних випускників шкіл мають певні особливості й різняться між собою.

У підрозділі 4.5 «Соціологічний аналіз регіональної стратегії неформальної зайнятості населення в туристично-рекреаційній сфері» системно розглянуто самозайнятість як специфічний тип соціально-економічної поведінки індивідуальних суб'єктів підприємницької діяльності в туристичній галузі прикордонного регіону. Туристично-рекреаційна сфера в контексті різноманітних історичних, природних, географічних і соціокультурних умов є потенційно найбільш важливою складовою соціально-економічного розвитку прикордонного регіону. Проте лівова частка прибутків від функціонування цієї сфери не відображається в офіційній статистиці цього регіону. За оцінками експертного опитування, сума туристичного збору у

8,5 млн грн, яка надійшла до місцевих бюджетів Закарпатської області в 2019 р., не корелює з реальними масштабами функціонування туристичної галузі та обсягами отримуваних прибутків.

Однак, для стабільного розвитку сільського туризму, як показують результати фокус-групового опитування експертів, необхідно, передусім, упорядкування нормативно-правової бази та формування раціонального механізму функціонування малого бізнесу в туристичній сфері сільської місцевості. Так, відповіді експертної спільноти вказують на різні аспекти розвитку сільського туризму, зокрема: «Закарпаття створене для того, щоб не пшеницю вирощувати, а туристів приймати»; «якщо брати сонячне Закарпаття, то тут кожна друга сільська жінка працює в цьому санаторії»; «у нас на селі багато приватних підприємств, які виробляють та розливаемо свої закарпатські вина, а також тих підприємств, які випускають свій сир. Нам потрібно розвивати цю галузь, а також тваринництво, щоб туристи мали, на що подивитися, що скуштувати, що випити та з собою взяти». Разом із цим, лунали думки респондентів й про відсутність робочих місць у регіоні, що ніяким чином не поєднується з працевитістю населення. Саме відсутність робочих місць у сільській місцевості, підкреслюють респонденти, спричиняє масову трудову міграцію, тобто виїзд за межі регіону з метою працевлаштування, зокрема: «У нас працьовитий народ, який знає як гроші заробляти. А оскільки у нас немає, де заробити, то люди мусять їздити на заробітки за кордон. Вони заробляють гроші, як лише можуть, викручуються різними способами. А оскільки в нас на Закарпатті більше сіл, то працюють на землі: і для сім'ї є, що поїсти, і можна продавати. Жінки в нас дуже хазяйновиті в селах, але в містах дівчата тягнуться вже більше до Європи та хочуть займатися бізнесом».

У підрозділі 4.6 «Обґрунтування концептуальної регіонально-мережевої моделі соціокультурної та соціоекономічної адаптації населення в умовах інституціоналізації соціальних практик неформальної зайнятості» з'ясовано, що на території прикордонного регіону основною історичною формою трудової зайнятості сільського населення є натуральне господарство як ключова ознака традиційного суспільства. Завдяки йому населення змогло пережити істотні структурні соціально-економічні зміни та значні суспільні трансформації.

Це дає підстави для здійснення наукового узагальнення та виокремлення концептуального положення, згідно з яким соціальні сукупності, які виникають на базі територіальних і мережевих соціальних зв'язків, істотно активізують соціальні відносини в межах створюваних ними неформальних соціальних структур, що пов'язують між собою окремих індивідів на основі відносин довіри в межах обміну різноманітними предметами матеріального та духовного характеру. Це повною мірою стосується й соціальних практик неформальної зайнятості, соціальний механізм формування та відтворення яких являє собою стійкі структури взаємодії учасників неформальної зайнятості з приводу виробництва, поділу, обміну й споживання матеріальних або духовних благ і послуг, а також відповідні типи їхньої соціально-економічної поведінки та діяльності. Цей механізм, як ключовий засіб формування та відтворення соціальних практик неформальної зайнятості, включає в себе: 1) індивідуальних і колективних суб'єктів неформальної зайнятості; 2) їхню взаємодію в межах певної соціально-економічної діяльності; 3) відповідні моделі, способи та засоби

економічної поведінки, завдяки яким відбувається процес виробництва матеріальних або духовних благ і послуг у межах визначених культурних норм і цінностей.

Причому цей соціальний механізм є своєрідним каркасом або концептуальним ядром регіонально-мережевої моделі соціально-культурної та соціально-економічної адаптації населення прикордонного соціуму в умовах інституціоналізації соціальних практик неформальної зайнятості, оскільки головним інтегративним елементом цього механізму є взаємодія соціальних суб'єктів, до якої залучаються всі інші компоненти цієї моделі, такі як: стратегія розвитку формальної та неформальної зайнятості населення; мотиваційні чинники соціально-економічної поведінки учасників різних форм зайнятості; статуси, ролі й позиції суб'єктів соціально-економічної взаємодії; принципи формування та відтворення соціальних практик різних форм зайнятості; ціннісно-нормативна система соціальних практик формальної й неформальної зайнятості населення; інституціональні та організаційно-управлінські засоби й інструменти впорядкування соціальних практик різних форм зайнятості, що виявляються в зовнішніх функціональних зв'язках із регіональною спільнотою по вертикалі, а також у внутрішніх структурних взаємозв'язках по горизонталі між елементами соціального механізму регіонально-мережевої моделі соціально-культурної та соціально-економічної адаптації населення прикордонного регіону в умовах інституціоналізації соціальних практик неформальної зайнятості.

ВИСНОВКИ

У дисертації вирішено важливе наукове завдання – концептуалізовано соціокультурний контекст (детермінанти, історично-культурний ареал, традиції, норми, локальну субкультуру) соціальних практик (соціально-мережеві відносини, соціальний механізм адаптації суб'єктів до соціально-економічної ситуації, спосіб реалізації трудового потенціалу) неформальної зайнятості населення як соціально-економічного явища в сучасній Україні на прикладі прикордонного Закарпатського регіону. Обґрунтована концепція дає підстави для формулювання таких висновків.

1. Адекватне розуміння сутності неформальної зайнятості було сформоване в процесі концептуальної еволюції світової соціологічної думки другої половини ХХ – першої чверті ХХІ ст., що надає змогу більш системно та комплексно враховувати її вкрай складний і гетерогенний характер. Це зумовлено, насамперед, тим, що для неформальної зайнятості як соціально-економічного феномену характерний комплекс функціональних чинників, зокрема: економічних, політичних, соціальних, соціокультурних, інституційних, екологічних тощо, – включаючи рівень безробіття й достаток громадян, сформовані соціальні мережі та локальну субкультуру, а також різноманітні форми спрямовувального й регуляторного впливу. Поряд із цим, контекст соціально-культурного простору та соціального часу так само визначає характер і тип неформальної зайнятості, її масштаби, чинники поширення й розвитку, цільові настанови та поведінкові стратегії роботодавців і найманих працівників.

Виявлено, що відсутність комплексної соціологічної концепції монопричинних перспектив і обмеженість наукових підходів щодо вивчення проблем формування неформальної зайнятості зумовлюють необхідність використання системно-

комплексного підходу, який базується на врахуванні ключових положень різних наукових шкіл. Завдяки цьому неформальну зайнятість у соціологічному вимірі можна розглядати в різних іпостасях, зокрема: як рудимент розвитку традиціоналістської економіки, як побічний продукт функціонування офіційної економіки, як альтернативу формальній зайнятості, а також як доповнення до офіційної зайнятості.

2. З'ясовано, що соціальні практики неформальної зайнятості доцільно розглядати в широкому та вузькому значеннях. У *широкому* вони являють собою соціально-трудова діяльність, яка не лише здійснюється на рівні усних домовленостей між роботодавцем і найманим працівником, а й урегульовується шляхом застосування методів соціального контролю без повного або часткового використання адміністративних чинників. У цьому контексті соціальні практики неформальної зайнятості розглянуто в межах дослідження як форму соціально-трудоваї активності індивідів, яка не передбачена нормами адміністративного чи господарського права та обов'язковим укладанням офіційних трудових контрактів або строкових трудових угод. Відповідно, до неформальної зайнятості можуть бути залучені й офіційно зайняті працівники, які поряд з офіційною та регламентованою роботою беруть участь у соціальних практиках неформальної зайнятості. Виходячи із цього, головними соціокультурними детермінантами функціонування соціальних практик неформальної зайнятості є соціально-економічні традиції, менталітет і формальні норми, які не охоплюють значної частини соціально-трудоваї відносин, мають суперечливий характер і розходяться з основними нормами, укоріненими в національній культурі, а відтак індивіди розглядають їх як несправедливі та нелегітимні, хоча вони й покликані регулювати соціально-трудоваї відносини.

У *вузькому значенні* соціальні практики неформальної зайнятості потрібно розуміти як економічну активність соціальних акторів у межах сформованих у суспільстві формальних інститутів з метою створення необхідних умов щодо власного існування та розвитку в суспільстві. Суперечлива взаємодія формальних інститутів з неформальними практиками є одночасно й джерелом їхнього обопільного розвитку, оскільки формальні інститути створюють певне поле невизначеності, у межах якого виникають та розвиваються неформальні практики. Разом із цим, неформальні інститути включають у себе неформальні практики, що генеруються, з одного боку, системою формальних інститутів, а з іншого – сукупністю соціальних норм і цінностей, джерелом яких є локальна культура. Більше того, соціальним практикам неформальної зайнятості притаманний ситуативний мережевий характер, який виникає між учасниками соціальної взаємодії, котрі поєднані спільною метою отримання прибутку. Мережі взаємозв'язків між зацікавленими в застосуванні конкретної соціальної практики акторами, таким чином, зумовлюють не лише їх мережевий характер, а й взаємний контроль цих акторів. Провідну роль тут відіграють і соціокультурні чинники, включаючи історично сформовану практику вирішення певної проблеми. Завдяки цьому соціальні практики неформальної зайнятості мають просторово-часову локалізацію в межах певних історичних етапів, яка формується під впливом соціоекономічної та соціокультурної залежності, економічної доцільності, просторового розташування, статусно-рольових і ментальних відмінностей соціальних акторів як учасників цих практик.

Установлено, що індивіди реалізують свою соціально-економічну діяльність у межах соціальних практик неформальної зайнятості шляхом використання повторюваних самоврядних соціокультурних звичок, традицій і стереотипів поведінки, що набувають статусу загальноприйнятих та «рутинних» норм і правил. Це забезпечує самовідтворення соціальних практик неформальної зайнятості в соціально-трудовій сфері, а також їх передачу від покоління до покоління в різних сферах суспільного життя.

3. Аргументовано, що автоматичне перенесення зарубіжного досвіду регламентації соціальних практик неформальної зайнятості є неможливим, оскільки не враховує особливостей нормативно-правового врегулювання соціально-економічного життя сучасного українського суспільства, в якому неформальні практики не просто укорінені в соціальних нормах гібридної економіки, якій притаманні, з одного боку, організована дезорганізація та конкурентний авторитаризм, а з іншого – поширення нових способів соціально-економічної діяльності, що перебувають поза межами формально-правового простору. Це приводить до висновку, що державні структури в будь-який час можуть визначити незаконною ту чи іншу економічну діяльність або сферу зайнятості, але вони, як показує дослідження, перемістяться в іншу сферу, і неформальність тим самим буде тільки процвітати. Масштабність поширення неформальних практик зайнятості дає підстави припустити, що держава недооцінює здатність людей обходити неприйнятні для них нормативно-правові акти регулювання ринку праці та зайнятості населення. Тому одним із засобів зменшення неформальної зайнятості є запровадження дієвого загального соціального страхування, передусім пенсійного, а також введення в дію медичного страхування, згідно з яким якість медичних послуг буде вимірюватись внеском на страховому рахунку найманих працівників. Це не лише спонукатиме останніх до висвітлення бодай частини своїх доходів, а й ускладнить цю процедуру для власників засобів виробництва.

4. Доведено, що соціокультурні детермінанти інституціоналізації соціальних практик неформальної зайнятості населення являють собою *унормовану позап правову та нелегальну* (тіньову, сіру, приховану) сукупність практичних дій, вчинків і добровільних (неформальних) соціально-економічних відносин між суб'єктами соціально-трудової діяльності, які сформувалися у сфері неформальної зайнятості України в процесі переходу від командно-адміністративної системи господарювання до ринкових економічних відносин як альтернатива формально-правовим інститутам зайнятості у зв'язку з нестачею робочих місць на ринку праці, неефективністю державного контролю за діяльністю роботодавців, неефективною системою оподаткування й прагненням роботодавців уникнути сплати обтяжливих для них податків, а також соціокультурними традиціями реципрокності, що історично склалися в українському суспільстві.

5. Запропоновано авторську соціологічну класифікацію учасників соціальних практик неформальної зайнятості: 1) неформальні наймані працівники формальних підприємств; 2) неформальні наймані працівники неформальних підприємств і домогосподарств; 3) неформальні самозайняті працівники. При цьому визначено, що в соціально-економічній структурі перехідного суспільства домінують соціальні практики неформальної зайнятості, учасниками котрих є три групи найманих

працівників. Якщо в умовах сталого розвитку суспільних систем неформальні утворення значною мірою перебувають у згорнутому вигляді, то при застосуванні моделі відкритої ринкової економіки й тиражуванні всередині країни прозахідних засад розвитку неформальної складової вибухоподібно розширюються обсяг та спектр викривлених форм неформальної зайнятості.

Що стосується сучасного українського суспільства, то в ньому спостерігається доволі різнорідний перелік соціальних практик неформальної зайнятості, в якому можна виокремити декілька її різновидів: 1) за видами економічної діяльності: кваліфіковані працівники; працівники без кваліфікації; 2) за способом здійснення: індивідуально зайняті (або самозайняті); офіційно не оформлені працівники на зареєстрованих підприємствах; працівники формального сектору, що здійснюють невраховану діяльність на робочому місці; працівники формального сектору, що отримують прибуток від неврахованої чи прихованої діяльності; 3) за статусом зайнятості: особи, для яких неформальна зайнятість є основним видом зайнятості; особи, для яких неформальна зайнятість є вторинною поряд з основним місцем роботи.

З'ясовано, що до нестандартних форм зайнятості населення в умовах ринкових відносин доцільно включати такі, як: 1) тимчасову зайнятість; 2) неповну зайнятість; 3) недозайнятість; 4) надзайнятість; 5) самостійну зайнятість (або самозайнятість), що охоплює роботодавців, приватних підприємців, членів виробничих кооперативів та самозайнятих громадян у вузькому сенсі; 6) осіб, зайнятих у домашньому господарстві, яких варто рахувати як неформально зайнятих громадян. Остання категорія охоплює тих, хто виробляє товари або надає послуги в домашніх умовах для продажу чи для власного споживання. У багатьох країнах світу ті особи, що виробляють продукти виключно для власного споживання, не рахуються зайнятими громадянами та включаються до складу економічно неактивного населення. Проте в Україні для значної кількості домогосподарств, прибутки від їх функціонування, становить основу сімейних бюджетів. Аналіз зарубіжного досвіду регулювання гнучких форм зайнятості свідчить про доцільність запровадження в Україні нормативно-законодавчої бази регулювання гнучкості праці, що значно активізує застосування нестандартних форм зайнятості населення, а також нетипових гнучких моделей використання робочого часу. Це надасть змогу вітчизняному ринку праці перейти до формули, коли неформальна зайнятість буде дорівнювати неформальним підприємствам, а самозайняті громадяни та члени сімейного бізнесу будуть працювати за наймом на безконтрактній (або на контрактній) основі на формальних та неформальних підприємствах.

6. На основі соціологічного аналізу витоків, змісту та характеру неформальної зайнятості населення прикордонного регіону визначено ефективні вектори багаторівневого його вивчення в межах конкретного соціологічного дослідження, що акцентує свій пізнавальний та аналітичний потенціал на макро-, мезо- й мікросоціологічному рівнях. При цьому на макрорівні доцільно розглядати сутнісно-змістовні параметри неформальної зайнятості як соціально-економічного явища в умовах перехідного суспільства в цілому; на мезорівні – досліджувати особливості неформальної зайнятості в межах прикордонного регіону, а на мікрорівні – аналізувати специфіку соціальних практик неформальної зайнятості в рамках окремих громад з

їхніми соціальними мережами і соціальним капіталом локальних місцевих спільнот. Такий підхід надає змогу в комплексі аналізувати історичний, політичний, економічний та соціокультурний контекст, в якому «живуть», формуються, виявляються та реалізуються соціальні практики неформальної зайнятості населення.

Виявлено суперечливу роль неформальної зайнятості як одного з важливих чинників ринкової економіки та соціально-економічного розвитку перехідного суспільства, яка, з одного боку, є своєрідним каталізатором деформації ринкових відносин, збільшуючи тим самим імовірність порушення соціальних прав працівників, позбавлення їх певних соціальних гарантій, а також скорочення значних надходжень до бюджету тощо, з іншого – сприяє скороченню фактичного безробіття, зниженню напруги на ринку праці, а також надає можливість найманим працівникам отримувати прибуток і відкриває наявні можливості щодо гнучкого використання робочої сили. При цьому виявлено пряму залежність між середньомісячною заробітною платою й зростанням неформальної зайнятості та водночас обернений зв'язок між безробіттям і зростанням ВВП та збільшенням неформально зайнятих. Це дає підстави констатувати той факт, що в сучасній Україні неформальна зайнятість є комплементарною ознакою в цілому щодо економічного зростання, оскільки за відсутності в країні офіційного економічного зростання відбувається, відповідно, зростання неформального сектору економіки, тобто на практиці низка практик формальної економічної діяльності тісно переплетена з неформальними практиками соціально-трудової діяльності.

7. Установлено, що поява нових напрямів розвитку неформальної зайнятості населення прикордонного регіону зумовлена суперечливим і складним характером трансформаційного процесу, істотним поглибленням диспропорцій на ринку праці, ускладненням структури самозайнятості та високим рівнем трудової міграції населення. При цьому визначено, що розвиток соціальних практик неформальної зайнятості населення прикордонного регіону має відбуватись на основі регіональної стратегії соціально-економічного розвитку з урахуванням притаманного регіону комплексу таких соціальних детермінант: *по-перше*, соціально-економічних ресурсних можливостей регіону, основу яких становить аграрне виробництво з переважанням натурального господарства; *по-друге*, прикордонного статусу регіону; *по-третє*, масштабів закордонної трудової міграції в регіоні; *по-четверте*, соціально-етнічного складу та мовної специфіки регіону; *по-п'яте*, соціально-історичних передумов і культурних традицій регіону; *по-шосте*, природно-кліматичних умов та туристично-рекреаційного потенціалу регіону.

Доведено, що в межах соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів відбуваються здебільшого *доцентрові переміщення* людського та соціального капіталів у бік центрів економічного тяжіння (мегаполісів суміжних країн), що сприяють формуванню специфічного соціального портрету *особистості мешканця* прикордонного регіону, яка не лише набуває нових форм соціальної та міжперсональної взаємодії, а й стає здатною до використання соціально-політичних ресурсів (властивостей), побудованих на засадах полікультурності та транскордонних соціально-економічних практик трудової зайнятості.

8. Визначено, що молодіжний сегмент ринку праці прикордонного Закарпатського регіону зумовлений такими специфічними ознаками: 1) диспропорціями між попитом і

пропозицією праці та відсутністю попиту на працю молодих людей, що створює значні труднощі для їхньої самореалізації; 2) низькою конкурентоспроможністю молодих людей, відсутністю в них практичного трудового досвіду та професіоналізму; 3) задіяністю значного контингенту молодих людей у неформальній, а в окремих випадках у нелегальній, тіньовій трудовій діяльності, що негативно впливає на їхні життєві стратегії, ціннісні орієнтації та мотивацію до продуктивної праці; 4) масовістю молодіжної трудової еміграції, що приховує в собі найбільшу загрозу для національної безпеки й розвитку регіону; 5) відсутністю в більшості молодих людей можливостей для працевлаштування в гірській місцевості, а для започаткування власної справи – стартового капіталу, що є однією з найвагоміших причин депопуляції населення регіону.

9. Аргументовано, що важливим напрямом самозайнятості сільського населення прикордонного Закарпатського регіону є туристично-рекреаційна сфера, яка сприяє не лише вирішенню соціально-економічних проблем, а й соціально-культурному розвитку регіону. Проте переважна частина прибутків від туристичної галузі не легалізується, оскільки власники туристично-рекреаційних об'єктів не мотивовані до сплати соціальних відрахувань. Крім того, практично вся туристична інфраструктура регіону ґрунтується на соціальних практиках неформальної зайнятості, тому що більшість людей у цій сфері працює не на основі трудового договору, а на умовах усного найму. Однак, для стабільного розвитку сільського туризму в регіоні необхідно, перш за все, упорядкувати нормативно-правий механізм функціонування соціальних практик неформальної зайнятості в цій галузі.

Виявлено, що безробітним сільським жителям Закарпатського регіону, щоб започаткувати власну справу, недостатньо лише бажання щодо надання якісних послуг у сфері зеленого туризму, оскільки: *по-перше*, вони мають бути комунікабельними та володіти певними сільськими промислами; *по-друге*, вони повинні мати відповідні умови для забезпечення туристів комфортним проживанням і якісним харчуванням; *по-третє*, не кожен прикордонний регіон в Україні може якісно обслуговувати, наприклад, авто- чи агротуристів, найбільш привабливими є ті села, що не тільки мають мальовничу природу, а й належну для цього інфраструктуру.

10. Установлено, що соціальні практики неформальної зайнятості та різні акції соціальної взаємодопомоги тісно вплетені в комунікативний контекст локальних соціально-територіальних утворень. Для практики функціонування суб'єктів соціально-територіальних утворень характерно щорічне нарощування в них міцності й різноманіття горизонтальних ресурсних потоків. Соціальні відносини між членами сільських громад постійно ущільнюються, поряд з різними економічними моментами, що вимагають розрахунку й еквівалентності, а також забарвлюються такими якостями, що здатні гарантувати виживання того чи іншого господарства за будь-яких драматичних життєвих обставин. Сільська громада є сьогодні мультицентричною, а в багатьох випадках і замкненою. Тому центром сімейного господарства для прикордонного регіону є не ринок і не держава, а взаємодопомога та взаємопідтримка найближчого соціального оточення.

Така ситуація в прикордонних регіонах України, зокрема в Закарпатському, істотно посилює домінування неформальної (експлоярної) економіки й поширення

соціальних практик неформальної зайнятості, що виступають ядром формування концептуальної регіонально-мережевої моделі соціокультурної та соціоекономічної допомоги в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій. Цей вид соціально-економічної діяльності дістає визначення субстантивної економіки, яка не лише регульована звичаями та традиціями, а й спрямована на спільне виживання громадою як єдиним цілим.

Таким чином, опрацювання теоретико-методологічних, соціокультурних та інституційних засад формування, відтворення й розвитку соціальних практик неформальної зайнятості населення прикордонного регіону України (на прикладі Закарпаття) уможлиблює опрацювання концептуальної регіонально-мережевої моделі соціокультурної та соціально-економічної адаптації населення для забезпечення визначеного рівня стабільності соціально-економічного життя перехідного суспільства за умови використання засадничих чинників неформального соціального співбуття (в основі яких – самореалізація, самоорганізація та взаємна допомога), упровадження й реалізація котрих надає змогу вибудовувати адекватні механізми неформальної зайнятості населення. Поряд із цим, головними принципами неформальних відносин у сфері праці та зайнятості потрібно вважати підтримання стратегічних цілей членами соціально-економічної спільноти, оперативну реакцію членів спільноти на дестабілізуючі впливи з боку зовнішнього середовища, побудову робочих відносин і взаємодій на основі взаємопідтримки, що базуються на засадах взаємного співробітництва, спільного ухвалення ключових рішень та залежності спонукальних мотивів спільної трудової діяльності від перспективних цілей розвитку соціально-виробничих утворень і суспільства в цілому.

Регіонально-мережева модель соціально-культурної та соціально-економічної адаптації населення прикордонного соціуму в умовах інституціоналізації соціальних практик неформальної зайнятості надасть змогу органам державної влади прикордонного регіону забезпечити: *по-перше*, вироблення регіональної стратегії розвитку соціальних практик різних форм зайнятості, що базуватиметься на принципах соціальної справедливості, соціальної солідарності, соціальної компенсації, соціальної субсидіарності, соціального партнерства та індивідуальної соціальної відповідальності з урахуванням конкретно-історичних умов, наявних ресурсних можливостей, регіональних традицій, ментальних особливостей і ціннісних орієнтацій більшості населення прикордонного регіону; *по-друге*, створення регіональної системи реалізації стратегії розвитку соціальних практик формальної та неформальної зайнятості населення, яка б передбачала формування критеріїв і показників оцінювання рівня їх розвитку, виявлення проблем, що виникають при цьому, і розроблення ефективних способів їх розв'язання, а також установа контролю за досягненням запланованих станів та параметрів соціально-економічних відносин між суб'єктами різних форм зайнятості для задоволення ними своїх соціально-економічних потреб і реалізації господарських інтересів.

Між тим, нагальною є потреба легітимізації соціальних практик неформальної зайнятості не лише в прикордонних регіонах, але в країні в цілому з урахуванням соціокультурного контексту їх формування та укорінення в українському суспільстві, що забезпечить учасників трудової діяльності законодавчо-правовими важелями й державними гарантіями соціального захисту.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що висвітлюють основні наукові результати дисертації

Монографії

1. Варга Н. І. Інституціоналізація соціальних практик неформальної зайнятості населення в транзитивному суспільстві : монографія. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2020. 288 с.

2. Варга Н. І. Вплив соціокультурного середовища на інституціоналізацію неформальної зайнятості. *Соціокультурний розвиток регіонального соціуму в контексті національної безпеки: міждисциплінарний вимір* : колективна монографія / за заг. ред. І. А. Мейжис, Л. А. Ляпіна. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2018. С. 241–261.

3. Varga N., Ruehl V. Wpływ transgranicznej migracji zarobkowej rodziców na socjalizację dzieci. *Problemy i zagrożenia współczesnej rodziny teoria i badania* / pod redakcją naukową Beaty Szluz. Rzeszów : Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2017. P. 43–49.

Особистий внесок здобувачки: представлено основні ризики в соціалізації дітей трудових мігрантів.

4. Варга Н. Трудова міграція як стратегія зайнятості населення в умовах трансформації. *Актуальні питання соціології і соціальної роботи та професійної підготовки фахівців* : монографія / за заг. ред. І. В. Козубовської, Ф. Ф. Шандора. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2016. С. 91–110.

5. Варга Н. І., Пелін О. В. Соціальний розвиток неформальних практик підприємництва в умовах економічної кризи (приклад Закарпаття) : монографія / Наук.-дослід. ін-т політичної регіоналістики. Ужгород : УжНУ, 2012. 164 с.

Особистий внесок здобувачки: обґрунтовано основні види неформальних практик підприємництва та вплив соціальних чинників на їх розвиток і функціонування в умовах економічної кризи.

6. Ignatolia N. The labour migration of Ukrainians and Transcarpathians to the countries of Central-East Europe. *Ukraine, between integration and partnership. Collection voisinages Europeens*. Bruxelles, 2010. С. 313–319.

Статті в наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України із соціології

7. Ігнатоля Н. І., Рюль В. О. Міграція населення як об'єкт соціологічного аналізу. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2009. Вип. 42. С. 78–84.

Особистий внесок здобувачки: розкрито основні соціологічні теорії щодо пояснення трудової міграції.

8. Ігнатоля Н. І. Трансформації класичних форм підприємництва в соціальних умовах неформальної економіки. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2010. Вип. 44. С. 81–90.

9. Ігнатоля Н. І., Рюль В. О. Вплив соціального середовища на розвиток економічних практик самозабезпечення (неформальне підприємництво і трудова

міграція) населення Закарпатського регіону. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2010. Вип. 4. С. 126–134.

Особистий внесок здобувачки: обґрунтовано підхід, згідно з яким трудова міграція та неформальне підприємництво виступають неформальними способами самозабезпечення населення.

10. Ігнатоля Н. І., Гвоздецька Б. Г. Неформальні аспекти економіки і соціальні мережі взаємопідтримки домогосподарств Закарпатського регіону. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2011. Т. 16. Вип. 10. С. 236–243.

Особистий внесок здобувачки: представлено соціальні мережі взаємопідтримки населення в Закарпатській області як стратегії виживання й економічної адаптації.

11. Ігнатоля Н. І. Соціальний капітал: теоретичні підходи до визначення. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2012. Вип. 54. С. 7–15.

12. Ігнатоля Н. І. Трудова міграція закарпатців: напрямки та тенденції змін. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2012. № 6. С. 88–95.

13. Варга Н. І. Функціонування соціальних мереж в умовах регіонального середовища. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2015. Вип. 67–68. С. 105–112.

14. Варга Н. І. Неформальна зайнятість населення в туристичній сфері (на прикладі Закарпатської області). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2016. Вип. 69–70. С. 48–56.

15. Варга Н. І. Неформальна зайнятість населення: підходи до розуміння і визначення. *Грані* : наук.-теорет. альманах. Дніпро : Грані, 2017. Т. 20. № 6 (146). С. 23–27. *Index Copernicus (Impact Factor ICV 2015 – 59.46), Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Universal Impact Factor, Vsenauki. ru, BASE – Bielefeld Academic Search Engine, General Impact Factor, SIS Scientific Group*.

16. Варга Н. І. Зайнятість молоді на пограниччях Центрально-Східної Європи. *Вісник Львівського університету. Серія Соціологічна*. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2016. Вип. 10. С. 174–182.

17. Варга Н. І. Інституціоналізація неформальної економіки: соціологічний зріз. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент* : зб. наук. пр. / ред. кол.: В. Б. Євтух (гол. ред.). Київ : ТОВ «НВП “Інтерсервіс”», 2015. Вип. 19–20. С. 111–121.

18. Варга Н. І. Соціальні аспекти неформальної зайнятості молоді в Україні. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2017. Вип. 76. С. 137–144.

19. Варга Н. І. Інституціоналізація неформальних економічних практик у транзитивному суспільстві. *Український соціум*. Київ : Держ. установа «Ін-т економіки та прогнозування», 2017. № 4 (63). С. 59–69. *Index Copernicus, Scientific Indexing Services (США); Google Scholar, Ulrichsweb: Ulrich's Periodicals Directory*.

20. Варга Н., Афанасьєв Д. Соціально-економічний потенціал молоді Закарпаття (за результатами соціологічного дослідження). *Релігія та Соціум. Міжнародний часопис*. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2017. № 3–4 (27–28). С. 233–239. *DOAJ, Index Copernicus, National Library of Ukraine Vernadsky, Google Scholar, CrossRef, eLibrary, Ulrichs web*.

Особистий внесок здобувачки: представлено теоретичний підхід до обґрунтування соціально-економічного потенціалу молоді.

21. Варга Н., Рюль В. Використання теорії соціального обміну і довіри при аналізі неформальної зайнятості. *Релігія та Соціум. Міжнародний часопис*. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2018. № 3–4 (31–32). С. 83–89. *DOAJ, Index Copernicus, National Library of Ukraine Vernadsky, Google Scholar, CrossRef, eLibrary, Ulrichs web*.

Особистий внесок здобувачки: обґрунтовано механізм функціонування неформальної зайнятості, використовуючи теорію соціального обміну й довіри.

22. Варга Н. І. Очікування та уявлення про ринок праці Закарпаття (за результатами анкетного опитування). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2018. Вип. 77. С. 135–143.

23. Варга Н. Соціальна природа і наслідки неформальної зайнятості населення. *Вісник Львівського університету. Серія Соціологічна*. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2018. № 12. С. 108–121. *Index Copernicus, Ulrichsweb Global Serials Directory, CrossRef, Google Scholar D*.

24. Варга Н. І. Неформальна зайнятість в Україні: соціально-економічний зріз. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. Одеса : Astroprint, 2018. Т. 23. Вип. 1 (30). С. 28–37.

25. Варга Н., Афанасьєв Д. Регулювання неформальної зайнятості в умовах перехідної економіки. *Грані : наук.-теорет. альманах*. Дніпро : Грані, 2019. Т. 22. № 4. С. 100–106. *DOAJ, Index Copernicus, National Library of Ukraine Vernadsky, Google Scholar, CrossRef, eLibrary, Ulrichs web*.

Особистий внесок здобувачки: обґрунтовано основні напрями в регулюванні неформальної зайнятості.

26. Варга Н. І. Вплив соціально-економічних факторів на розвиток неформальної зайнятості в Україні. *Габітус : наук. журнал*. Одеса : Причорноморський наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій, 2019. Вип. 10. С. 44–49. *Index Copernicus*.

27. Варга Н. І. Перспективи концептуального дослідження неформальної зайнятості. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2020. Вип. 85. С. 82–93.

28. Варга Н. І., Гвоздецька Б. Г., Нікон Н. О. Еміграційні настрої молоді Центральної-Східної Європи. *Габітус : наук. журнал*. Одеса : Причорноморський наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій, 2020. Вип. 12. Т. 1. С. 92–96. *Index Copernicus*.

Особистий внесок здобувачки: представлено основні напрями й мотиви еміграції молоді.

Статті у виданнях України, які включені до наукометричних баз даних

29. Варга Н. І. Інституційний підхід в соціології до аналізу транзитивної економіки. *Молодий вчений*. Херсон : Гельветика, 2016. № 2 (29). С. 237–241. *РИНЦ, Scholar Google, OAJL, CiteFactor, Research Bible, Index Copernicus*.

30. Варга Н. І. Проблема самозайнятості молоді в умовах регіону. *Virtus. Rubizne : Authors of the Articles*, 2016. № 5. С. 191–196. *Google Scholar, Scientific Indexing Services (USA), International Innovative Journal Impact Factor, Citefactor (USA), ResearchBib, Scientific Journal Impact Factor (SJIFactor), Directory of Research Journal Indexing (DRJI), Международный реестр периодических изданий массовой информации.*

31. Varha N. Temporary employment of the high school graduates (in terms of the border area of Central and Eastern Europe). *Youth in Central and Eastern Europe Sociological Studies*. Дрогобич : Дрогобиц. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка, 2016. № 2 (6). С. 66–78. *Index Copernicus Impact Factor ICV 2015 – 54.85.*

32. Варга Н., Медіна Т. Міграційні орієнтації випускників шкіл національних меншин пограничних регіонів Чернівецької та Закарпатської областей (за результатами фокус-груп). *Youth in Central and Eastern Europe Sociological Studies*. Дрогобич : Дрогобиц. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка, 2017. 1 (7). С. 6–21. *Index Copernicus (Impact Factor ICV 2015 – 54.85).*

Особистий внесок здобувачки: обґрунтовано концепти освітніх стратегій випускників пограниччя.

33. Варга Н. І., Голоніч Я. До питання про соціальні аспекти неформальної зайнятості населення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2019. № 1 (44). С. 28–32. *CrossRef, Index Copernicus, Journals Master List, Google Академія, Research Bib – Academic Resource Index.*

Особистий внесок здобувачки: висвітлено соціальні аспекти, ризики для населення, залученого до неформальної зайнятості.

Стаття у закордонному виданні, проіндексованому у базі даних Scopus.

34. Hvozdetzka B., Varha N., Nikon N., Kocsis Z., Kovacs K. Migratory Moods and Temporary Employment of Students of Central and Eastern Europe. *Italian Sociological Review*. 2020. Vol. 10. № 2. P. 305–326. URL: <http://www.italiansociologicalreview.com/ojs/index.php?journal=ISR&page=index>. *Scopus Social Sciences: General Social Sciences* <https://www.scopus.com/sourceid/21100395158>.

*Статті в наукових періодичних виданнях іноземних держав з напрямку,
з якого захищається дисертація*

35. Ignatolia N., Ryul V. The Educational Problems and Socialization Children of Migrants in the Conditions of Formation Ukrainian Democratic Society. *Acta Sana «Mens sana in corpore sano»*. *The Theory and Practice of Health and Social Care*. Szeged, 2009. Vol. 4. № 2. P. 24–29.

Особистий внесок здобувачки: визначено освітні проблеми дітей транскордонних трудових мігрантів.

36. Игнатоля Н. Неформальная занятость населения в условиях экономического кризиса в Украине (на примере самозанятости женщин Закарпатья). *Перекрестки. Журнал исследований Восточноевропейского пограничья*. Вильнюс : Европ. гум. ун-т, 2010. № 3–4. С. 172–183.

37. Игнатоля Н., Рюль В. Проблемы социализации детей трудовых мигрантов в условиях трансформации украинского общества. *Перекрестки. Журнал исследований*

Восточноевропейского пограничья. Вильнюс : Европ. гум. ун-т, 2011. № 1–2. С. 212–221.

Особистий внесок здобувача: визначено основні проблеми в соціалізації дітей трудових мігрантів.

Публікації, що додатково відображають наукові результати дисертації та засвідчують обов'язкову апробацію матеріалів дисертації

Матеріали конференцій

38. Ігнатоля Н. Соціально-групові аспекти зайнятості населення Закарпаття. *Соціологія праці та зайнятості: шляхи інституціоналізації і перспектив розвитку* : зб. наук. пр. II Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 20-річчю державної служби зайнятості України (м. Київ, 10–11 травня 2010 р.) / за заг. ред. М. П. Лукашевича. Київ : ПК ДСЗУ, 2010. С. 157–162.

39. Варга Н. І. Проблема соціального виключення безробітної молоді. *Професійна підготовка студентів соціально-педагогічної сфери – освітня складова суспільного розвитку* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (дистанційної) (м. Київ, 1 квітня 2014 р.). Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. С. 12–14.

40. Варга Н. І. Трудова мобільність населення в Закарпатській області. *Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 25–26 квітня 2014 р.). Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2014. С. 34–37.

41. Варга Н. Сільський туризм як перспективний напрям самозайнятості населення Карпатського регіону. *Міжнародний науковий вісник* : за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми та перспективи транскордонного співробітництва: досвід Карпатського євро регіону». Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2015. Спецвип. 2 (11). С. 66–74.

42. Варга Н. І. Стратегічні чинники працевлаштування населення в Закарпатському регіоні. *Соціологія праці та зайнятості: шляхи інституціоналізації і перспективи розвитку* : зб. наук. пр. VII Міжнар. наук.-практ. конф. / ред. М. П. Лукашевич, М. В. Туленков (м. Київ, 12 травня 2016 р.). Київ : ПК ДСЗ, 2016. С. 95–102.

43. Варга Н. І. Тимчасова зайнятість молоді на пограниччях Центрально-Східної Європи. *Змінність соціальних просторів крізь соціологічну оптику: прояви, контексти, можливості* : зб. тез X Львівського соціологічного форуму (м. Львів, 13 жовтня 2016 р.). Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2016. С. 37.

44. Varga N. I., Riul V. O. The problems of education and socialization Children of Migrants in Ukraine. *Kolokvium kazuistik : zbornik medzinárodnej konferencie konanej* (Košice, 11 marca 2016 р.). Košice, 2016. P. 50–57.

Особистий внесок здобувачки: визначено освітні проблеми дітей трудових мігрантів.

45. Варга Н. І. Неформальна економіка в умовах перехідного суспільства. *Сучасне українське суспільство: цінності та смисли сучасних соціальних практик* : матеріали Міжнар. наук. конф. (Одеса, 23 вересня 2016 р.). Одеса : Державний заклад «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського», 2016. С. 47–51.

46. Варга Н. І. Еміграційні настрої населення Закарпаття як загроза регіональному ринку праці. *Функціонування та розвиток соціокультурного*

середовища регіону у контексті національної безпеки: міждисциплінарний вимір : тези XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 8–11 червня 2017 р.). Миколаїв : ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. С. 45–47.

47. Варга Н. Вплив соціального середовища на розвиток неформальної зайнятості. *Стратегічний розвиток організації, міст та регіонів* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 26–27 жовтня 2017 р.). Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2017. С. 73–76.

48. Варга Н., Голоніч Я. Діти на ринку праці: антидискримінаційні перспективи. *Актуальні проблеми сучасної соціології і соціальної роботи та професійної підготовки фахівців: антидискримінаційна теорія і практика* : матеріали доп. та повідомлень Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 14 вересня 2018 р.) / за ред. І. В. Козубовської, Ф. Ф. Шандора. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2018. С. 29–31.

Особистий внесок здобувачки: представлено антидискримінаційні перспективи тимчасової зайнятості дітей.

Публікації в інших виданнях

49. Варга Н. І. Самозайнятість населення як форма соціально-економічної адаптації: регіональний аспект. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2013. Вип. 28. С. 25–30.

50. Варга Н. І. Трудова мобільність, як складова ринку праці (на прикладі сільського населення Закарпаття). *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2014. Вип. 31. С. 41–43.

51. Варга Н. І. Мотиваційний механізм розвитку самозайнятості населення. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2015. Вип. 37. С. 20–22.

52. Варга Н. Міграція молоді Закарпаття в контексті теорій глобалізації. *Молодіжна політика: проблеми та перспективи* : зб. наук. пр. / ред. С. Щудло, П. Длугош. Дрогобич ; Жешув : Трек ЛТД, 2015. Вип. 6. С. 51–56.

53. Варга Н. Трудова соціалізація випускників шкіл прикордоння (Україна, Польща, Угорщина). *Молодіжна політика: проблеми та перспективи* : зб. наук. пр. / Ред. С. Щудло, П. Длугош. Дрогобич ; Жешув : Трек ЛТД. 2016. Вип. 7. С. 183–188.

54. Варга Н. І. Соціологічні основи дослідження неформальної економіки і зайнятості. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Соціологічна. Харків : Право, 2016. № 3 (30). С. 108–116.

55. Варга Н. Трудова міграція в Закарпатті (на основі опитування студентів). *Міжнародний науковий вісник* : за матеріалами Міжнар. наук.-практ. онлайнконф. «Міграційна політика України в умовах глобалізації: досвід управління та ризики сьогодення» та міжнар. наук. семінару на тему «Європейська дипломатія в умовах еволюції інституціональної системи ЄС» (м. Ужгород, 24 березня – 15 квітня 2020 р.). Ужгород, 2020. Спецвипуск 1 (21). С. 107–118.

56. *Соціологія: терміни і поняття* : навч. словник-довідник / заг. ред. В. М. Пічі ; Ю. Ф. Пачковський, О. І. Пташник-Середюк, С. А. Щудло та ін. Львів : Новий світ-2000, 2018. 658 с.

Особистий внесок здобувачки: визначено терміни (безробіття (С. 63–64), економічна соціологія (С. 162–164), кар'єра (С. 231), неформальні відносини (С. 313–314), соціологія ринку (С. 406), ринок праці (С. 409–411), сфера соціальна (С. 571–572).

АНОТАЦІЯ

Варга Н. І. Соціальні практики неформальної зайнятості населення прикордонного регіону України: соціокультурний контекст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук зі спеціальності 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Класичний приватний університет, Запоріжжя, 2020.

У дисертації вперше у вітчизняній соціологічній науці здійснено соціологічну концептуалізацію соціокультурних детермінант інституціоналізації соціальних практик неформальної зайнятості населення, що являють собою унормовану позаправову та нелегальну (тіньову, сіру, приховану) сукупність практичних дій, вчинків і добровільних (неформальних) соціально-економічних відносин між суб'єктами трудової діяльності, які сформувались у сфері неформальної зайнятості України й засновані на традиціоналістській системі соціально-економічних відносин та історично-культурних особливостях локальних етнічних спільнот, що проживають у пограничних регіонах.

На основі результатів комплексних емпіричних досліджень охарактеризовано домінування неформальної (експлоярної) економіки та поширення соціальних практик неформальної зайнятості, що є ядром формування концептуальної регіонально-мережевої моделі соціокультурної та соціоекономічної допомоги в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій у прикордонному (Закарпатському) регіоні України.

Ключові слова: соціальні практики, неформальна зайнятість, тіньова діяльність, соціокультурний контекст, соціокультурна адаптація, інституціоналізація, прикордоння.

АННОТАЦИЯ

Варга Н. И. Социальные практики неформальной занятости населения приграничного региона Украины: социокультурный контекст. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора социологических наук по специальности 22.00.04 – специальные и отраслевые социологии. – Классический приватный университет, Запорожье, 2020.

В диссертации впервые в отечественной социологической науке осуществлена социологическая концептуализация социально-культурных детерминант институционализации социальных практик неформальной занятости населения,

которые представляют собой внеправовую и нелегальную (теневую, серую, скрытую) совокупность добровольных практических действий, поступков и социально-экономических отношений между субъектами трудовой деятельности, сложившихся в сфере неформальной занятости в Украине на основе традиционалистских социально-экономических отношений и исторически-культурных особенностей локальных этнических общин, проживающих в пограничных регионах.

На основе результатов комплексных эмпирических исследований охарактеризовано доминирование неформальной (эксплоярной) экономики и распространение социальных практик неформальной занятости, которые выступают ядром формирования концептуальной сетевой модели функционирования в условиях глобальных изменений и общественных трансформаций в пограничном регионе Украины.

Развитие неформальной занятости населения пограничного региона обусловлено противоречивым и сложным характером трансформационного процесса, существенным углублением диспропорций на рынке труда, усложнением структуры самозанятости и высоким уровнем трудовой миграции населения. При этом определено, что развитие социальных практик неформальной занятости населения пограничного региона происходит на основе региональной стратегии социально-экономического развития с учетом присущего региону комплекса таких социальных детерминант, как: социально-экономические ресурсные возможности региона, основу которых составляет аграрное производство с преобладанием натурального хозяйства; пограничный статус региона; масштабная зарубежная трудовая миграция; социально-этнический состав и языковая специфика региона; социально-исторические предпосылки и культурные традиции; природно-климатические условия и туристско-рекреационный потенциал региона.

Обработка теоретических и методологических основ формирования, воспроизводства и развития социальных практик неформальной занятости населения в пограничном регионе Украины позволила построить регионально-сетевую модель неформальной занятости. Для обеспечения определенного уровня стабильности, социально-экономической жизни в условиях переходного общества социокультурная и социально-экономическая адаптация населения проявляется в использовании ряда факторов неформального социального сосуществования (в основе которых лежат самореализация, самоорганизация и взаимная помощь), внедрение и реализация которых позволяют выстраивать адекватные механизмы существования и функционирования тем людям, которые в силу определённых обстоятельств не могут (или не хотят) реализовать свою рабочую силу в формальном секторе экономики.

Ключевые слова: социальные практики, неформальная занятость, социокультурный контекст, социокультурная адаптация, теневая деятельность, институционализация, пограничье.

SUMMARY

Nataliia I. Varha. Social practices of informal employment of population from Ukraine's frontier region: sociocultural context. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the Degree of Doctor of Sociology in the specialty 22.00.04 – special and branch sociology. – Classic Private University, Zaporozhye, 2020.

This dissertation focuses on sociological conceptualization of socio-cultural determinants for institutionalization of population's informal employment social practices that has been carried out for the first time in the native Sociological Science. The practices embody a standardised extralegal and illegal (shadow, grey, hidden) totality of practical activities, actions and free (informal) socio-economic relations of labour activity subjects that have been established in the employment area of Ukraine.

On the basis of complex empirical investigations we have characterized the dominance of informal (expolary-economy type) and expansion of social practices for informal employment, that act as a core of formation of conceptual regional networking model for socio-cultural and socio-economic assistance during the global change and social transformations in the frontier region of Ukraine.

Key words: social practices, informal employment, cultural context, institutionalization, socio-cultural adaptation, shadow activity, frontier region.

ВАРГА НАТАЛІЯ ІЛЛІВНА

**СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ
НАСЕЛЕННЯ ПРИКОРДОННОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ:
СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Відповідальний за випуск – Туленков М. В.

Підписано до друку 01.10.2020.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк ризографний. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. арк. 1,8. Обл.-вид. арк. 1,8. Тираж 100 пр. Зам. № 07-2020/21АБ.

Видавець та виготовлювач
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70Б

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 3321 від 25.11.2008